

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU₁ 192799

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP -831—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M83**
M26B

Accession No **14 15705-**

Author **मनमोहन .**

Title **बिगलानी . 1952 .**

This book should be returned on or before the date last marked below

बि ग बा ळी

* * * ऐतिहासिक कादंबरी * * *

मनमोहन

प्रस्तावना

म. म. दत्तो वामन पोतदार

मॅजेस्टिक बुक स्टॉल

गिरगांव, मुंबई ४.

किंमत तीन रुपये

—प्र का श क—

केशव कोठावळे
मॅजिस्ट्रिक बुक स्टॉक
गिरगांव नाका मुंबई ४.

*

*

*

—प्र थ मा वृ त्ति—

१९५३

स र्वी धि का र
सु र क्षि त

*

*

*

—मु द्र क—

व सं त का णे
रोहिणी मुद्रणालय
लक्ष्मी रोड, पुणे २.

आशीर्वाद

द. वा. पोतदार—या तुम्ही 'मनमोहन' ! आज इकडे कुणीकडे —
मनमोहन—आलों असाच ! जुन्या गुरुजीच्या भेटीला !

द. वा. पोतदार—काय म्हणता ? अगदी रिकामे ?
मनमोहन—नाही ! तसेच काही नाही ! ' रिक्तहस्तं न पश्येत् ' हे
आपणचना शिकविलेत या आपल्या अवखळ मनमोहनला !

द. वा. पोतदार—पण आता ' मनमोहन ' तुम्ही ' कवि ' म्हणून गाजता
आहात ! गर्जत आहात ! तो जुना काळ गेला ! काळाने
पचवीस पाने त्यानन्तर उलटली !

मनमोहन—असेन. पण बारा वर्षा पूर्वी—

द. वा. पोतदार—का, बरे ? आहे की घ्यानात ! जरा समोर भिंतीकडे पहा बरे ?
मनमोहन—' माझ्या पाठीवर तुझी शाबासकी ।

उरुं दे ना बाकी कष्टाची ती ॥ (४-४-३९)

द. वा. पोतदार—आहे ना ठीक ? बरं, आता प्रस्तुत झोला !

मनमोहन—एक नवा उद्योग केलाय ! मध्ये एकदा भारत इतिहास
संशोधक मंडळात भेटलों तेव्हा झोललोंच होतो जरा—

द. वा. पोतदार—इतिहासाची साधने आम्ही छापतो ! ती वाचण्याचा
उद्योगच ना ? काही लिहिण्यासाठी—

मनमोहन—आज बरेच दिवस झाले ! तुमच्या मंडळांत बसून खूप वाचलय् मी ! आणि नाना फडनिसांवर ही 'भिकबाळी' लिहून 'रोहिणीत' प्रसिद्ध केली—

द. वा. पोतदार—काय म्हणतां ? बरं बुवा जमतं तुम्हांला हें !

मनमोहन—आणखी पुष्कळ असंच लिहावं असं वाटतंय ! आशीर्वाद मागायला आलोय —

द. वा. पातदार—मागा ! तो पूर्वीच दिलाय ? हक्काचाच आहे तुमच्या ! पण !

मनमोहन—पण कसला ? चुकांची भीति वाटते ना मनांत ! तरी पण चुकण्याचाहि आमचा हक्कच आहे ! आपल्या आशीर्वादानें सारें नीट होऊन जाईल !

द. वा. पोतदार—अहो ! हीं आमचीं इतिहासाचीं साधने फार रुक्ष ! आणि तुमचा पिंड पडला कवीचा ! मग गोत्र कसं जुळावं ? चिंता वाटते !

मनमोहन—कां ? कवींना इकडे बंदी तर नाही ना ?

द. वा. पोतदार—बंदी काय म्हणून असेल ? आमचे परमानंद आणि जयराम हे कवीच होते कीं ! तुम्हा कवींच्या भराच्या इतिहासाला सोसत नाहीत ! कवी आभाळांत तर आम्ही भुईवर, इतकं थोरलं अंतर राहतें ना कवीत नि इतिहासकारांत ?

मनमोहन—आम्ही अंतराळांत उड्डाणं करित असलों तरी तेथून पृथ्वी दिसतेच कीं आम्हाला ! आजकाल विमानांतून पृथ्वीवरील दृश्यांच्या प्रतिमा काढीत असतात कीं ! तुम्हां पृथ्वीवरील मंडळींना पर्वत, अरण्ये आड आलीं म्हणजे पलीकडचे काहीं दिसत नाही. तसं आमचं नाही. आम्हीं पर्वतांच्या पैलाडचं पाहूं शकतो.

द. वा. पोतदार—पण तुम्हीं कधीं कधीं इतकें उंच जाता कीं तुम्हांला तेथून पृथ्वी बारीक मोहरी एवढी दिसत असावी ! सारी पृथ्वी म्हणजे एक ठिपका जसा कांहीं !

मनमोहन—खरं आहे. कबूलच करतो आम्ही कीं आम्हाला गगनभरारी उड्डाणांची फार हौस ! पण गगनांतच कांहीं सर्वकाळ आम्ही राहू शकत नाही ! 'पेट्रोल' पदरीं असेल तोवर आमचं 'स्वैर भ्रमण ! अखेर भूमीला पाय टेंकावेच लागतात आम्हाला !

द. वा. पोतदार—पण मला वाटते, भुईवर तुम्ही येत असाल, निदान तुमच्यातले काही जण तरी, ते केवळ श्लोपण्याकरिता ! येथे भुईवर येतां नि खुशाल घोरतां !

मनमोहन—आम्हाला आमची विमानेंसुद्धा येथे भुईवरच ठेवावी लागतात कीं ! जमीन कशी सुटेल !

द. वा. पोतदार—तुम्ही पुष्कळ सोडाल पण सुटली पाहिजे ना ? तुमचे तें 'पेट्रोल' कुठून येतें ? जमीनीतूनच ना ? अहो, आम्ही जेव्हा जमीन खणतो, खोदतो, तेव्हा या पाताळगंगा हातीं लागतात वरें ! आम्हाला इतिहससशोधकाना तरी काय ? जमीन खणावी, खोदावी तेव्हा पुराणीं खापरखुपरं हातीं लागतात, मणी-नाणीं मिळतात, नि त्याची जुळणां-मोडणी-तपासणी असा फार खटाटोप करावा लागतो. तेव्हा मग तीं खापरं अन् ते मणी, नि तीं नाणीं आपल्या कथा भडाभड सांगू लागतात ! अन् तो इतिहास आम्ही जगाला सांगतो !

मनमोहन—एकूण काय, जमीनीवरून विमानात जावें, नि विमानातून जमिनीकडे दृष्टि टाकावी ; मिळून दोहींकडून दोहीं डोळ्या अभ्यास करावा तेव्हा खरें ज्ञान पदरीं पडणार, असेंच ना !

द. वा. पोतदार - बरोबर बोललात ! नाहीतर एकागीपणा पदरीं येतो !, मनुष्य एक तर वाऱ्याबरोबर उडत, वाहवत जातो, नाहीतर भरंगळतो तरी !

मनमोहन—तसं होऊं नये म्हणून मी खूप प्रयत्न केलाय नि त्याचं फळ म्हणून ही ' भिकबाळी ' आणली आहे आपल्या नजरे-

खालीं घालायला. एकदां आपला आशीर्वाद पदरीं पडला
म्हणजे हायसे वाटेल मनाला !

द. वा. पोतदार—अवश्य पाहीन. म्हणाल तर आतांच वाचून काढूं.
तुमच्या समक्षच.

मनमोहन—ठीक आहे, 'शुभस्य शीघ्रम् !' मला तरी तेंच पाहिजे
होतें. [वाचून झाल्यावर]

द. वा. पोतदार—वाः ! तुमच्या कल्पनेचा वारू येथेहि चौखूर उधळला आहे
की ! खरोखर, तुमची कल्पनाशक्ति अचाट आहे. कांहीं
वेळा मन थक्क होऊन जात ! तेच तुमचं खरं सामर्थ्य
आहे ! तुमच्या कविता, गोष्टी मधून मधून वाचावयाला
मिळतात. त्यातहि हाच अनुभव येतो ! पण इतिहासात
फार सवुरीनं लेखणी चालवावी लागते ! तोलून, आवरून
लगाम खेचून, समजलात, मनमोहन ! सुरवातीलाच तुम्ही—

मनमोहन—ओळखलंत का आमचं गुपीत !

द. वा. पोतदार—तुम्ही मंडलिकाना मज्जेच घातलेंत म्हणून काय तुमचं
गुपीत दडून राहिल होय ? बरोबर हेलं कीं नाही ! पण हें
पहा. हा दापोडीच्या मैदानातून कोरेगांवचा विजयस्तंभ
तुम्ही पाहिला, तो कल्पनेनें पाहिला का प्रत्यक्ष ? पंधरावीस
मैलावरचा तो चिमुकला स्तंभ इतक्या लांबून प्रत्यक्ष डोळ्यांनी
दिसले का कधीं ? मग म्हणतो काय मी ! कळल का ?

मनमोहन—अंगावर आली म्हणायची बाजू !

द. वा. पोतदार—बरं, तुमच्या पुस्तकाचं नाव 'भिकवाळी' ! तुम्हांला नाना
फडणीसांच्या तसबिरींत दिसली, होय ना ? पहा बरं, नीट
पुन्हां एकदा तें चित्र ! हें पहा, मी दाखवितो, मजजवळ
त्याच चित्राची प्रतिमा आहे. पाहिलीत ? कुठं आहे
'भिकवाळी' ह्यांत ? अहो ! बिगवाळी म्हणतात ना, ती
उजव्या कानाच्या वरच्या पुडाला भोंक पाडून त्यांत बस-

विलेली असते ! खालच्या पुडात नव्हे ! खालच्या पुडात तुम्हांला जो वाटोळा अलंकार नानांच्या कानांत-दोन्ही कानांत, बरं का एका नव्हे, भिकवाळी एकाच म्हणजे उजव्या कानांतच असावयाची-दिसतो तो भिकवाळी नव्हे ! अहो ! मोत्याची कुंडलं आहेत म्हणून, कुंडल तीं, मनमोहन महाराज ! अगदीच घसरलांत की !

मनमोहन—हं ! घसरलों खरे ! आजूबाजूला थोड्या का दिसतात भिकवाळ्या मला ? पण गेलों लिहून भरात नि काय ?

द. वा. पोतदार—इथंच तर नडतंना सार ! मग म्हणतो काय मी ? आता पुढं पाहू. हा तुमच्या नानाचा 'चोवीस खणीं दिवाणखाना ! आज एकच शिल्लक राहिला आहे, तो चोवीस खणी नाही, पण असेल एखादा पूर्वी ! त्यात अवघड काही नाही. पण हे नानासाहेब-तुम्ही नाना कडाणिमाना नानासाहेब म्हणतां आहांत, हॉ-याचे मुख्य कारभारी 'चंद्रचूड' कुठले ? गंगोबा तात्या चंद्रचूड होळकराचे दिवाण; पुढे माधवराव पेशवे त्याच्यावर उखडले नि त्यांनीं एवढ्या मातबर वृद्धाला छडीनें चोपलें ! नानाचा आणि चंद्रचूडाचा आंतरिक एक पुष्ठा कुठला सभवणार ? चंद्रचूडाच्या जोडीला तुम्ही चक्रदेवांनादि आणलेत ! त्यांत तुमचा बारकावा दिसत नाही ! आणि हे हो काय ? राक्षसभुवनच्या लढाईत 'हैदरअली' ? भलतंच ! बरं हे 'हरगीज' काय ? जुन्या कागदपत्रातले शब्द नीट बरोबर अर्थानें वापरले तर ठीक ! आपल्याकडले काही नाटककार, कथाकार उगाच न समजता जुने शब्द काढले तसे दडपून देतात !

मनमोहन—वाटेल तसे दडपतात ?

द. वा. पोतदार—नाहीतर काय ? पहा ना, ते 'वेवंदशाही' नाटकाचे कर्ते औघकर ! एकदा त्याच्या समक्ष असल्या बावीस चुकांची

यादी सभेला मला सादर करावी लागली ! एवढा लोकप्रिय नाटककार ! पण ही सावधानी कांहीं ठेवली नाही ! म्हणून म्हणतो ना, सावध ! हरगीज म्हणजे 'कदापि', नि तुम्हांस वाटलं की त्याचा अर्थ 'हरकत' आहे. 'हरगीज हरकत नव्हती' असं म्हटलं असतंत तर 'हरगीज' हरकत नव्हती ! चालले अमते.

मनमोहन—फार बारीकपणे पाहिलं आहे तुम्ही. आमच्या फायद्याचंच आहे.

द. वा. पोतदार—आणखी पुष्कळ निघेल. सती जाताना पिवळी वस्त्रे परिधान करतात राजस्थानात. तुम्ही 'केशरी' म्हटलं आहेत. धकून जाईल. पण हे काय ? चुक की खिळा ?

मनमोहन—आ !

द. वा. पोतदार—'अवघ्या तेविसाव्या वर्षी राज्यसूत्रे हातीं घेऊन' हें काय ? माधवराव थोरले याचा जन्म शके १६६६ चा, माघातला त्याना वसे मिळालीं शके १६८३ च्या आषाढात, काय ? म्हणजे पेशवे झाले तेव्हा याचें वय काय ठरतें ? सोळा, सुमारे. मग तेवीस कुठले काढलेत तुम्ही ? माधवरावाचा स्वर्गवास झाला शके १६९४ त कार्तिक व. ८ ला. अवघ्या सत्तावीसअष्टाविसाव्या वर्षी ! असे घसरलांत नि काय ?

मनमोहन—'तेविसाव्या तला 'ते' काढून टाकून मग तर झाले ?

द. वा. पोतदार—ही काय मारवाडी हिशेबांतली तडजोड आहे की काय ? बारीक गोष्टीत कुठे आम्ही छळतो तुम्हाला ? तुम्ही माधवरावाचे प्राण 'निष्कर्ज' अवस्थेत शात करण्याचें कर्णाचें दातृत्व दरेकरांच्या पदरीं घातलं ! तसं म्हटलं तर दरेकर एवढे मातबर सावकार नव्हते, तोलदार सरलष्कर होते ते—नाव गाजतं या प्रकरणीं ते रामचंद्र नाईकाचं ! पण ती घासाधीस आम्ही कुठ करतो तुमच्याशीं ? पण जेव्हां

तुम्ही गोपिकाबाईला खुन्या मुरलीधराजवळील द्रविडाला आमंत्रण देण्याला तयार करता तेव्हा बोलणं प्राप्तच होतं ! करणार काय ? आता तुम्हीच पहा, तुमच्या घराजवळ अगदी तुमच्या आळीत आहे हा खुन्या मुरलीधर, होय ना ? गंगावू नका, नाहीतरी तुम्ही एकदा विद्यार्थी होतांच, तेव्हा माझं बोलण थोडें त्या नमुन्यावर गेलं तर ! वरं का, या देवळात एक शिलालेखहि आहे. हा मुरलीधर गद्यथानी स्थापला, तें साल म्हणजे शके ६७१९ किंवा इ. स. त बोलायचं तर इ. स. १७९७. या वेळी गोपिकाबाईला मरून देखील दहा वर्षे होत आली होती. असं हें त्रागडं केलत तुम्ही ! बाकी, तुमच्या ध्यानात नसेल आलं त्यावेळीं. अहो, असा कालविपर्यास कसा करून चालेल ? मग उद्या कोणी शिवाजीमहाराज एकदा 'लकी' मध्ये चहा पीत बसले होते असं बोलून जाईल ! किंवा त्यांनी दरबारात प्रवेश केला नि स्विच्-कळ-ओढली की सर्वत्र विद्युद्दीपाचा लखलखाट झाला, असं झोकून देईल; तर दुसरा कोणी तानाजी मालुसेर आणि बाजीराव ओंकारेश्वरी गुप्त खलबत करीत बसले होते असं सागेल ! कसं चालेल हें ? चुका-चुकांतहि अतर अमतं. तुम्ही गारद्याना मस्तानी दरवाज्यांतून आत सोडल आहेत. खरं म्हटलं तर ते उतरले वाज्यात ते गणेश दरवाज्यापलीकडील नवीन दरवाज्याचं काम चाललं होतं तेथून, मस्तानी दरवाज्यातून नव्हे. ही झाली चूक, जाईल खपून. पण मोठाले खिळे, त्याचं काय ?

मनमोहन—आम्हांला तरी तसले खिळे कसे चालतील ?

द. वा. पोतदार—आता हेंच पहा, तुम्ही लिहिता की नारायणरावाच्या खुना-नंतर गंगाबाईने सती जावें असा आनंदीबाईने आप्ण धरिला. पण ठाऊक असलेला प्रकार याच्या उलट आहे.

सती जाण्याचा आग्रह गंगाबाईचाच होता. नुकतीच मोराबादादा फडणीस यांची मातोश्री सती निघाली होती ते उदाहरण ताजच होतें. आतां कोणी म्हणतात, गंगाबाईला पार्वतीबाईने, कोणी म्हणतात आनंदीबाईने राहविली !! आनंदीबाईवर काहीहि शेकविलें तर आज खपून जाईल, कथेला उठाव येईल. पण जें शाबीत नाही किंवा जे उलटच शाबीत ठरेल तेंहि तिच्या अंगावर लोटले तर सत्याला जागल्यासारखें कसे होईल ? एकदा 'कानफाट्या' नांव पडलें कीं मग कोणीहि अंगावर कोसळावें, अशातलाच प्रकार होतो.

मनमोहन—पण येवढी बंधन कडकपणें पाळली तर कथा सारी निरंग होऊन जाईल ना ! आनंदीबाईचा स्वभाव जो एकूणार्तीत दिसून येतो तो कायम ठेवून काहीं फिरवाफिरव करून कथेला रंग भरता आल्यास तें मला वाटतें चाललें पाहिजे.

द. वा. पोतदार—रंग भरा हो ! तुम्ही कथाच लिहावयाला बसलात तेव्हा निरंग कथा वाचील कोण ? पण खराखुरा इतिहास आणि त्यातील खऱ्याखऱ्या घटनांचे बारीक सारीक तपशील, मोडकातुटका सारा धागान् धागा जर तुम्हीं लक्ष्यात ठेवाल तर तुमच्या कल्पनेची भूक कितीहि कडक असो, तिची वखवख पुरविणें अवघड नाही. पण कल्पनेला सारंच रान मोकळें सोडून कसे निभेल ? तुम्हीं गोपाळ शाहीर निर्मिलात, त्याला आपल्या मनाजोगता साज चढविलांत. अगदीं डोक्यावर घेतलात. आम्हीं सोसून घेतलं. म्हटलं जाऊद्या, आजकाल आपल्या जुन्या शाहीरांकडे तुम्हां लोकांची माया वळली आहे. वळूं द्या ! बनवा त्यांना तुमच्या मनाचे वीर, थोर ! तुमच्या कथेंत तुम्हीं कल्पनेची चटक 'चांदणी आणून खेळविलीत, खेळवा. आम्हीं खामोष राहूं. पण जेव्हा या मोकळीकीचा लगाम सैल सोडून तुम्हीं महादजीच्या लष्करांत कान्होजीराव लगड

नांवाच्या एका नसलेल्या शिलेदाराचं नांव दिलं घुसडून, तेव्हां इतिहासाच्या याद्यांत भरभरून येणारी शिंद्याच्या शिलेदारांची सारीं खरीं नांवां ओरडत उठणार नाहीत का कीं हा तोतया शिलेदार कोठला कोण म्हणून ?

मनमोहन—ही तुमची जखडबंदी सोसावयाची म्हणजे आमच्या प्रतिभेचं भस्म होऊन जाईल एखादे वेळीं ! पण आता हात घातलाच आहे तर तुमचा संतोष होईल असं कर्तुक करून दाखवूं.

द. वा. पोतदार—केलत तर काय आम्हाला नको का आहे ? भस्माला का एवढें भिता ? एवढाले कडक धातू असतात, सोनं काय नि लोखंड काय, पण काटेमाठाची पुटं चढविली, भट्टीत घातली नि मातकापड केलं ना, म्हणजेच भस्म होतात ! लोहभस्म, ताम्रभस्म हीं भस्म असलीं, तरी केवळ दिव्य होऊन बसतात. मग तुमच्या प्रतिभेला एवढं गागरायला हो कशाला हव ? असं पश, खिळे तर चालणारच नाहीत पण ' चुका ' नि ' टाचण्या ' काय कमी बोटतात म्हणतां ?

मनमोहन—तुम्हाला टोचताहेत टांचण्या नि चुका आणि तुम्ही टोंचताय आम्हाला ! खूप जमलाय बेत नि काय ?

द. वा. पोतदार—हाहि एक रंगच भरला म्हणाना ? तुमची कादंबरीच तेवढी रंगावी अन् आमचा आशीर्वाद मात्र काय अगदीं रूक्ष असावा, हा कोठला न्याय ? गम्मत बघा, एकाच प्रकरणात सवाई माधवराव दहा महिन्यांचा असतो आणि त्याच प्रकरणांत ' महाभारत आणि रामायण ' याचं हि वाचन तुम्ही त्याजकडून नानाकरवी करविता ?

मनमोहन—म्हणजे बरेंच शेकतें आहे कीं आमच्या अंगावर !

६. वा. पोतदार—गाणारा जसा तालांत पक्का असावा लागतो ना, तसा ऐतिहासिक विषयांवर कथा लिहिणारा कां असेना पण कालांत पक्का असावा लागतो ! काल हा इतिहासाचा चक्षु म्हण्टला आहे तो का फुकटच ? नानाचं चरित्र तुम्हाला राहज दाखवून देईल कीं तो नानाचा दत्तक तुम्हीं म्हणता ना, तो नानांनी कधीच घेतलेला नव्हता. दत्तक माडीवर न घेतांच हा लोक नानानी सोडला. नानाच्या पश्चात् सत्तावीस वर्षांनी त्याची स्त्री जिऊबाई यांनी दत्तक घेतला आणि त्याचें नाव माधवराव ठेविले. तुम्हीं नाव देता दामोदर. कुठून मिळाले हें नाव तुम्हाला ? या माधवरावाचें मूळ नाव गंगाधर होतं ! दुसरें एक वया. रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे यांनी भुसकुटे घराण्यातील दत्तक घेतला तो अमृतराव. हा दत्तक घेतल्यावर आनंदीबाईला बाजीराव, चिमाजी हे दोन पुत्र झाले. अर्थात् अमृतराव बाजीरावाचा सावत्र असला तरी वडील भाऊ नि तुम्हीं केला त्याला धाकटा भाऊ ! आणि एके जागीं तुम्ही हरिपंत पिंगळे लिहिलं. पुढे गोविंदराव पिंगळे नाव दिलें तेच बरोबर. तुम्हीं प्रभाकरादि शाहीर मंडळी आणली आहेत. पण ही मंडळी विशेष चमकली ती नानाच्या नंतरच. काय हो, 'सूर्य मंडळ भेदून जाणे' म्हणजे तुम्हीं काय समजता ? नुसता कोणी मरतो तो सूर्यमंडळ भेदून जात नाही ! 'द्राविमौ पुरुषौ लोके सूर्य-मंडलभेदिनौ, इ. प्रम.णें 'परिव्राड् योगयुक्तश्च रणेचाभिमुखो हतः, असेल त्यालाच तसें म्हणतात ! कारंजावर काळीज टाकून सूर्यमंडळाचा भेद कसा घडेल ? आणखी एक शंका. जिवबादादा जावगांवाला वारले ना, मग पुनः बाळोबादि मंडळी बरोबर आठ हजार 'कंगणीं पगडीचा उडता घेऊन' तुम्हीं त्यांना कोठून आणलं बरं ? सूर्यमंडळासारखंच हें 'सर-कारकून प्रकरण' थोडें सुनावूं कां ? तुमचे नाना सरकार-

कुनाना पर्वतीच्या पायऱ्या उतरताना एका किरकोळ कार-
कुनासारखे बोलतात, त्यावरून तुम्हाला सरकारकून म्हणजे
हल्लीच्या हेडक्वार्ट्प्रमाणे वाटले असोवे. पण खुद्द पेशवे
प्रभृति मंडळीच 'सरकारकून मंडळीत' जमा असत एके
काळी, म्हणून तो काळ नीट उठवावयाचा आणि नव्या
कुंचल्यात जुने शब्द भरावयाचे तर त्यालाहि बारकावा
फार पाळावा लागतो.

मनमोहन—तें आलें आतां बरेंच ध्यानांत. आणि सारा बारकावा काबूंत
आणण्याचा माझा निश्चयहि पण आतां पक्का झाला.

द. वा. पोतदार—आम्हांला तरी आणखी काय पाहिजे ? तसं कराल तर
त्यात संतोषच आहे आम्हाला. हें बघा—

मनमोहन—आणखी काहीं उरलेंच आहे का अजून ?

द. वा. पोतदार—अहो, हें आमचें चक्र असं का थावणार आहे ? पण
काय हो, मनमोहन, एक गुपित विचारू का ? तुमचा तो
गोपाळ शाहीर अगदी तुमच्या तोंडावळ्याचाच दिसतोय
मला !

मनमोहन—तुमच्या दृष्टीतून काहींच निसटेल असं दिसत नाही.

द. वा. पोतदार—अहो, चालेल कसं आम्हांला डोळे झाकून ! तें राहूं द्या !
पण असं समजूं नका कीं तुमच्या 'भिगबाळी'त ह्या
टपोच्या मोत्याचें पाणी आम्हाला जोखतां आलं नाही !
अहो ! तेज तें तेज !

समर्पण

डॉ. सौ. मधुमालती सुरु (गुणे)
यांना

दाट गहन गूढ तिमिरांतुनि
झळकलि विद्यावति सौदामिनी
विशाल विटपावरली वनवेली
मधुमालती ही होई कीर्तिशाली

अशोक व्हिला
पुणे २.

}

मनमोहन

बि ग बा ळी

उपोद्घात

★ ‘ए’स पी. च्या ‘इतिहास’ हा ऐच्छिक विषय घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांचे प्रोफेसर गणेश खिंडीकडे ऐतिहासिक चित्रसंग्रह पहावयासाठी घेऊन जाणार होते.

पूर्वेच्या बाजूच्या एका टेकडीच्या मागच्या बाजूने तळपणाऱ्या आणि झळकणाऱ्या संगिनी हातातल्या बंदुकींना लावीत हिंदच्या सरलक्षरातील कांहीं नवीन भरती झालेले शिपाई ‘इत्या’ची बतावणी करीत होते...

...त्या सैनिकांच्या रांगेच्या मागच्या बाजूला धूसर अंबगच्या अडोशाला भरुणाचा ‘रिसाला’ आपल्या जरतारी मंदिलाचे शेमले उडवित उडवित विजयोन्मादाने उधळत उधळत वेगाने उलट वहाणाऱ्या वायुलहरींकडून धाकाने वाट मागत चालला होता.

दूरवरल्या टोंवरवरल्या अगदी ‘उंच’ मजल्यावर घड्याळ ‘दिक्काला’च्या घाग्याचा ‘गुंता’ आपल्या दोन हाताने सोडवित बसले होते.

अहोरात्र न कंटाळता न थकता न चिडता ते ह्या 'चोखंदळ' कामांत गर्क झाले होते.

कॉलेजच्या इमारतीच्या बाहेरच्या मुख्य रस्त्यावरल्या समोरासमोर असलेल्या दोन्ही हॉटेलातून पहाटेच्या निवांत वातावरणाला 'सुई'ने गोंदण्याचे काम सुरू झाले होते.

एका दगडाने दोन पत्री मारणाऱ्या पारध्याच्या चातुर्याने काही 'सुशिक्षित' एका आप्यात 'सिंगल' बरोबर 'सकाळ'ची हि शिकार करीत होते.

मेणाच्या तक्कड्यांना सुईने स्पर्श करतांच त्या स्वरलहरी उधळू लागल्या.

पोर्चेच्या खाली एका स्टेशन वॅगनमध्ये निघावयाच्या तयारीने सारे विद्यार्थी बसले होते. सारे आतां जमले होते.

आता प्रोफेसर येण्याचाच काय तो अवकाश होता. 'सैन्य' जमले होते. सेनापती अजून आले नव्हते.

आणि निघावयाची जी वेळ निश्चित केली गेलेली होती ती ... अजून अर्धा तास अवकाश होता.

✦ ✦ ✦ ✦

परंतु आता तीनच मिनिटे अवधी उरला होता. मुले वाट पहात होती. अजून आपला 'नेताजी' कसा आला नाही याची कुती काळजी करीत होती.

... 'मंडलिका'च्या आत्म्यालाही प्रतिस्पर्धी वाटावे असे ते नेताजी अगदी 'घड्याळ लाऊन घ्यावे' कां काय म्हणतात अशा चेतने आले.

स्तान सध्या आटपूनच ते आले होते. नेहमीप्रमाणे डोक्यावर रुमाल न बांधता आज त्यांनी पगडी घातली होती, वृक्षावरल्य वल्ली सारखे त्यांच्या कंठाला 'वेलांटी' देणाऱ्या उपरण्याचेही कांठ आज

जरतारी होते. कपाळावरले गंधर्ही आज केशरी होते. आणि आजच्या त्यांच्या मुखावरल्या स्मितातही थोडी अधिक ' तेजि ' होती.

आणि मोटार सुरू झाली.

◆ ◆ ◆ ◆

काही वेळ प्रवासांत गेला. चतुशृंगीच्या मागल्या बाजूला खड-
कीच्या पुलापलिकडे, दापोडीच्या उत्तर दिशेला ती मोटार हिंडून आली.

पेशवाईच्या अखेरिच्या कालखंडात इंग्रजांच्या त्यांच्या जेथे जेथे झटापटी झाल्या त्या ' वास्तू ' चे दर्शन त्यांच्या नेताजींनी त्यांना घडविले.

प्रत्येक लढाईची माहितीही त्रोटक रीतीने तेथे सांगितली गेली.
ती सागत असतांना आणि ऐकत असताना सारे आपल्या डोळ्यासमोर
' भूतकाळ ' उभा करीत होते.

◆ ◆ ◆ ◆

बरोबर दीडशे वर्षांपूर्वी ते आज पहात असलेल्या त्या मरु-
भूमिवरील गरम टेकळे नि टेकळे निमकहरामांच्या आनंदाईरूनी
आणि निमकहलाळांच्या रक्ताने भिजून गेली होती...

ते कोरेगाव — तो दुरून दिसतो आहे तो विजयस्तंभ —

त्या विजयस्तंभाच्या पलिकडे असलेल्या अंभिलओढ्यात देहाची
दहा ठिकाणी दैना झालेल्या बापू गोखल्याने दोन दिवस लपून आश्रय
घेतला होता.

ती पर्वती —

फडक्याच्या दिमतीतील लेफ्टनंट क्लोजने लाचलुचपत देऊन
फितवलेली मुधोळची पायदळ सेना ऐन झुजाच्या वेळेला आपली हत्यारे
घेऊन यांच देवळामागल्या पर्वताईच्या दरीत छपून बसली होती.

आणि हेंच तें देऊळ; की जेथून बाजिराव आपली सर्व 'दाने'
उलटी पडलेली आहेत असं दिसून येताच 'पटा' वरल्या सोंगट्या

पटावरचे ठेऊन देत पालखीत बसून सोलापूर—पंढरपूरच्या बाजूने बारा वाटा पळून गेला.

इतिहास वाचलेल्या माणसाला पुण्यार्भोवतालच्या परिसरातून डाळे ओले केल्या शिवाय चालता येणं कठीण आहे.

इतिहास अभ्यासिलेल्या आत्म्याला अभिमानानं छाती पुढे काढल्या शिवाय खडकीच्या बाजूने चालता येणार नाही.

रक्त आणि अश्रू, आशा आणि निराशा, तृषा आणि तृप्ती, भोग आणि त्याग, मीलन आणि विरह, चैतन्य आणि उदासीनता, शौर्य आणि भीरुता, सिंहासन आणि दर्भीसन, विलास आणि सन्यास, इमान आणि स्वार्थ, जन्म आणि मृत्यु, यांच्या 'दुकला' हातात हात घालून येणे चालताना दिसू शकतात!

आश्चर्याच्या अडोशाला उभे रहाण्याची संवय असलेल्या माणसालाही कुतुहल वाटावे अशा घटना प्रत्यक्षांत घडून गेल्या.

देशासाठी—? ..इथे अनेक लढले, .

धर्मासाठी—?...इथे अनेक मेले.. .

स्वार्थासाठी—?...इथे अनेक जगले....

अखेरीच्या वाताहातीत इथे जे जे घडलं ते ते सारे नोंदले गेले तर ?

परंतु ही वाताहत का झाली ?

पेशवा कां हरला ?

बापू गोखला मारला का गेला ?

मराठ्यांचे राज्य नाहीसे कां झाले ?

अनेक वेळा देशाचे भवितव्य त्या देशाच्या दुर्दैवाने एकाच व्यक्तीवर अवलंबून असते

दुर्दैवाने असे भ्रष्टाव्याचे कारण असे की ती व्यक्ति जिवंत असते तोपर्यंत सारे ठीक असते. संकटे आली तरी त्या कर्तृत्ववान पुरुषाच्या पराक्रमाने त्यांचा धुव्वा उडतो.

दिवस असे आले किवा दिवस तसे आले तरी देश पुढे आणि पुढे चाललेला दिसतो. घर फिरले आणि त्या बरोबरच घराचे वासे फिरले तरी तो सत्पुरुष त्या देशांच्या विजयस्तंभाला आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर शत्रूला धक्का देऊ देत नाही. नेपोलियन होता तोंवर फ्रान्सकडे कौणी वाकडी भुक्कुटी करून पाहिले नाही.

तैमुरची तलवार तळपत होती तोंवर त्याच्या देशाशी दुष्मनी करण्यासाठी कुणाची माय व्यायली नव्हती.

परंतु या व्यक्ति नाहीशा झाल्या,...

आणि मग त्या देशाची वाताहात झाली. ज्या राजवाड्यात ते महान् लोकोत्तर पुरुष रहात होते ते राजवाडे—?

त्यावरून नांगर फिरले...

जी विलास मंदिरे होती तेथे लुट भरलेली कुत्री आपले अंग निवान्यासाठी टेकू लागली.

विश्वाच्या नकाशाचा रंग बदलावयाची खलबते जेथे मुत्सद्दी करीत बसत त्या दरबाराच्या जागेत जगांतून उठलेले कलंदर आपली गांजाची चिलीम गरम करत केलेल्या यशस्वी गुन्होगारीच्या गोष्टीला तिखट मीठ लावीत बसू लागले.

याचा अर्थ असा की !...

काळ पुरुषांच्या हातात जे तराजू आहे त्यांत भगवंताच्या 'सुदर्शनाचे,' शिवप्रभूच्या 'भवानी'चे, तैमुरच्या 'तलवारी'चे, रणजित सिंगाच्या 'कृपाणाचे' वजन शेरा सव्वाशेराहून अधिक भरत नाही.

अशा थोर पुरुषांच्या अस्तित्वाने देश प्रगत रहात असला तरी तो अत्यंत परावलंबी बनतो.

आणि केव्हा तरी त्याचा अधःपात होतो. वडीलांचे बोट धरून प्रवास करणाऱ्या मुलाची बाजारांत चुकल्यानंतर जी अवस्था होते तशीच त्या थोर पुरुषांच्या मृत्युनंतर आम जनतेची होते.

आणि—!

आपण मुख्य सूत्रावर येऊया.

पेशवाई का बुडाली याचे कारण !

याचें कारण !

खरेच याचे कारण काय !

बाहेरचा ' वनविहार ' संपऊन मुले आता आपल्या ' नेताजी ' च्या सान्निध्यात चित्तशालेंत येऊन पोचली होती.

पेशवाईतील सुप्रसिद्धांची त्यावेळच्या चित्रकारांनी काढलेली मोठ मोठी चित्रे तेथे संगतवार टागून ठेविली होती.

एकेक चित्र पहात मुले पुढे पुढे चाललेली होती.

टिपू सुलतानाचें चित्र होते, त्याच्या हातात पाचूची बहुमो-
लाची अंगठी होती. पुढे नेपोलियनचा पराभव ज्याने केला त्या ड्यूक
ऑफ वेलिंग्टनची एक तसवीर तेथे होती. धारवाडकडचे धोंड्या वाघाचे
बंड मोडून पुण्यात येऊन तो हिराबागेंत कांहीं दिवस राहिला होता—
त्यावेळी केंव्हातरी ते चित्र काढलें होते.

गरूडा सारखे नाक...

घारी सारखे तेजस्वी डोळे...

सर्व मुले त्या चित्राकडे कौतुकातें पहात होती. आणि पहाता
पहाता त्याच्या पराक्रमी जीवनचरित्राची वाखाणणी करीत होती.

गोडबोले नावाचा विद्यार्थी अम्मळ भाषनाप्रधान होता.

त्याच्या तोडांतून तर प्रकटपणें कौतुकोद्गार बाहेर पडले.

गुरुजींचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेत तो बोलू लागला.

“ सर ! अशी माणसे आपल्याकडे असती तर पेशवाई बुडाली
नसती. ”

सर यावर नुसतें हंसले.

“ काय डोळे आहेत ! ” गोडबोले उद्गारला.

सर यावर नुसत हसल.

“ काय धारदार नाक आहे ? ” गोडबोलेच उद्गारला.

पुढच्या बाजूला सवाई माधवरावांच्या दरबाराचे भव्य चित्र होते. त्याचेही निरीक्षण विद्यार्थ्यांनी केले परंतु ते धावते होते.

त्यापुढे मॉॅट स्टुअर्ट एलफिस्टनची छत्री होती. त्याकडे पहात असतांना पुन्हा गोडबोल्याचे तोंड सुटले.

“ काय विशाल भाल आहे. या एकाने येथे शांतता प्रस्थापित केली. सातान्याला शह याने दिला. कोल्हापूर याने ताब्यात घेतले. सागली मिरजेकडे राजकारण यानेच केले. मुंबईचे पोर्तुगीशांचे समक्षोते यानेच घातले. ” गोडबोले म्हणाला.

सर नुसते हंसले.

त्यापुढे पाहिल्या बाजीरावाचे चित्र होते. त्याचीही वाहवा झाली. शिवाजीच्या चित्रालाही साऱ्यांनी वंदन केले.

त्या पुढे...

आणि त्यापुढे—?

त्यापुढे नानासाहेब फडणवीसांची तसवीर होती.

उभट चेहेऱ्याची, गंभीर प्रकृतीची, कानात ‘बिगबाळी’ घातलेली, —

कंठांत मोत्याचा कंठा होता. हातामध्ये पाँची होती. पगडीवर हिर्कण्याचा तुरा होता..

मलमली अंगरख्याच्या आतले भगवे वस्त्रही खुर्चीने रंगविलेले होते.

गोडबोले त्या चित्रासमोर उभा होता. क्षणभर तो त्या चित्राकडे टक लाऊन पहात होता.

पळभर त्याचे डोळे आणि त्या मोठ्या चित्रातले डोळे एकमेकाकडे पाहू लागले.

त्या चित्राकडे पहात असतानांच गोडबोल्यांच्या मुखावरले कोतुकभाव पार नाहीसे झाले.

त्या उलट तिरस्काराचेच भाव त्याच्या तोडावर उपस्थित झाले. असे का झाले याचे कारण काय ते मात्र त्याचे त्यांना ठाऊक;

काही वेळाने ते उदासीन भाव आल्या हृदयाशी सांभाळीन सांभाळीत ते पुढे बोलू लागले—

“सर ! नाना अगदी किरकोळ वाटतात. ड्यूकच्या किंवा एल्फिस्टनच्या चरित्राशी त्यांना तुलने तर हे पेशव्यांचे पंतप्रधान अगदीच किरकोळ वाटतात—”

सर नुसते हंसले—

गोडबोल्यांनी हे वाक्य उच्चारून झाल्यावर पुन्हा आपली नजर त्या चित्राकडे खिळविली.

तो काय चमत्कार...

♦ ♦ ♦ ♦

पहाता पहाता त्या चित्रातल्या नानांचे डोळे आपल्याकडे पाहून तेजावाचे शितोडे उडवीत आहेत असे गोडबोल्यांना वाटले.

पण असा भास क्षणभरच झाला.

काही वेळाने नाना आपल्याकडे पाहून स्मित करीत आहेत असे गोडबोल्यांना वाटले.

परंतु हाही भास क्षणभरच झाला.

मग !

♦ ♦ ♦ ♦

मग !

पुढे काही वेळाने गोडबोले पाहू लागतात तो...

...तो त्या तबखिरीतले सारे लालसर छटा असलेले पिवळे तांबडे रंग शरदभ्राप्रमाणे विरघळू लागले...नाहीसे होऊ लागले.

आणि बाळ्या घटका पुढे लोटतात तो नानांची छबीही त्या सोनेरी नक्षीच्या चौकटीतून पार नाहीशी झाला.

गोडबोले पहात होते.

काळ्या दगातील चंद्रबिंब तेवढे दिसावे तसे...

तशी त्या मोठ्या फ्रेममध्ये कानांतली 'बिग्वॉळी' तेवढी आतां दिसत होती.

...त्या टपोर मोत्याकडे गोडबोल्यांना लक्ष देणे आतां क्रम-प्राप्तच होते.

आणि मोत्याच्या त्या हवल्याशा परिघात गोडबोल्यांना...

गणपतीच्या देवळांत !

थेऊरहुन तुफान वेगानें निघालेला तो स्वार नानांच्या मोठ्या वाड्याच्या दिंडी दरवाजाशी येऊन थांबला. घामाने थब-थबलेल्या बारूवरील मांड त्याने काढली. तो खाली उतरला. आणि स्वतःच्या कपाळावरील घाम निथळावयाचीहि फुरसत न घेतां त्याने दारावरल्या नागव्या तरवारीच्या पहारेकऱ्याला—

‘ साबाजी, हुजूर पागेत हा घोडा घेऊन जा. मोतदाराला याची चांगली चाकरी करावयास सांग आणि दुसरा एक ताज्या दमाचा घोडा घेऊन या. नानासाहेबांकडे निरोप पोचता करून मला तें येऊरला जावयाचे आहे. ’ असे म्हणत म्हणत त्या स्वारानें आपल्या घोड्याचा लगाम त्याच्या अंगावर टाकला.

“ पण शिलेदार, सरकारांची तब्येत कशी आहे ? कांहीं आशा ? ” साबाजीने काळजीच्या स्वरांत विचारले.

“ आता सर्व त्याच्या आधीन आहे. ” आकाशाकडे बोट करीत त्या स्वारानें उत्तर दिलें.

♦ ♦ ♦ ♦

आपल्या चोवीस खणी प्रशस्त दिवाणखान्यांत नाना एकांतांत शतपावली करीत होते. होय! त्यांचे सारे लक्ष थेऊरकडेच लागले होते.

गणपतीच्या देवळांत आपले अंथरून टाकून पडलेल्या पेशव्यांकडेच त्यांचे सारे लक्ष होते.

श्रीमंत माधवराव पेशवे क्षयाच्या असाध्य दुखण्याने शेवटच्या घटका मोजीत होते. पुण्यास जरूरीची कामे करावयाची होती म्हणून दोन दिवसापूर्वीच नानासाहेब येऊरहून श्रीमंतांची परवानगी घेऊन पुण्यास परत आले होते.

ते पुण्यात आले होते तरी त्यांचे सारे लक्ष आपल्या घन्याच्या शय्येपाशीच गुंतून पडलेले होते.

आपल्याला घटके घटकेने राजांचे प्रकृतिमान कळावे म्हणून त्यांनी तासा तासाच्या अंतराने तिकडून निरोप घेऊन येणारी माणसे ठेविली होती.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆

परंतु नानासाहेबाचे मुख्य कारभारी चंद्रचूड आत आले. आणि येऊरहून 'तुळाजी पवार' आल्याची जेव्हां त्यांनी खबर दिशी तेव्हां त्यांच्या मनांत चर्रर झाले.

तुळाजी माधवराव पेशव्याचा विश्वासू नोकर होता. कांहीं अंतस्थ कारण असल्या शिवाय पेशव्यांनी त्याला इकडे धाडले नसते...

◆ ◆ ◆ ◆ ◆

आत येताच तुळाजीने विनम्र भावाने पेशव्यांच्या प्रधानाला कुर्नीसात केला. जमिनीला आपल्या हाताने वाकल्या मानेने तीन वेळा स्पर्श केला.

‘—काहीं चिष्टी चपाटी ?’ चक्रदेवांनी तुळाजीला विचारिले.

तुळाजीने त्यांच्याकडे एकादा पाहिले—आणि नंतर नानांकडे पाहिले.

नानासाहेब त्याच्या या पहाण्यातला अर्थ उमजले. त्यांनी खुणेने चक्रदेवांना तेथून दूर जावयास सांगिते आणि तेथून दूर गेल्यावर त्यांनी तुळाजीला पुढे बोलावयाची खूण केली.

मग हलक्या आवाजात तुळोजी बोलू लागला. “ आतां श्रीमंत दोन तीन दिवसांचे सोबती. पुढे ते सूर्यमंडळ भेकून जाणार.”

नानासाहेबांनी आपले डोळे मिटले.

“ रघुनाथरावांना तिकडे घेऊन यावे असा श्रीमंतांचा निरोप आहे. ”

नानासाहेबांच्या कपाळावर आठव्या आल्या.

“...श्रीमंतांनी हा निरोप आपणासच सांगावयास मला सांगितले आहे. श्रीमंत म्हणाले, मरता मरता घरांत दुफळी ठेऊन मला मुक्ती मिळावयाची नाही. आणि श्रीमंत पुढें म्हणाले, पुढें मी गेल्या-नंतर आभाळावर आभाळे आली म्हणजे एकटे नानासाहेब कशा-कशाचा सांभाळ करतील. श्रीमंत म्हणाले, राक्षसभूवनच्या लढाईत हैदर वाघाशी हुजत घेणारे. हे हात आतां अभिवेकाचा गडू उचलताना थरथरतात...”

नानासाहेबांच्या पापण्या ओल्या झाल्या.

“ आणि श्रीमंत म्हणाले, त्यातूनही हा नारायणराव हिंरा असता तर कांहीं हरगीज नव्हती. परंतु अजून धाकट्या घन्याचे ध्यान बालमुलभच आहे. अजून उभ्या राज्याची जोखम त्यांच्या खांद्यावर टाकणे बरोबर होणार नाही. ”

नानासाहेबांच्या कपाळावर आठव्या आल्या.

आणि श्रीमंत म्हणाले दादासाहेबांच्या हातात धाकट्यांचा हात देवाब्राह्मणा समक्ष देऊन त्यांना शपथ घ्यावयास लावावयाची ”

नानासाहेबांचे डोळे लाल झाले....

“...शपथ घ्यावयास लावावयाची मी नारायणरावांचे पुत्रवत पालन करीन. ”

नानासाहेबांनी स्मित केले.

“ आणि श्रीमंतांनी सारी व्यवस्था करून तुम्हाला ताबडतोब तिकडे बोलाविले आहे. ”

नानासाहेबांनी 'मान्य' म्हणून मान हलविली.

“आणि बाईसाहेबाचा निरोप आहे.—” नानांच्या भविष्या वर चढल्या.

“त्यांचा निरोप आहे की सती जातांना लागणारे सारे साहित्य येतांना नानासाहेबाना बरोबर घेऊन या म्हणावे.”

हे बोलता बोलता तुळाजीच्या डोळ्याला आसू उंख मांस लागले.

येरा समोर उभे असतांना हे असे भावनाविषय होणे चांगले नव्हे हे तो जाणत होता. परंतु सागरातले तुफान आणि दारुण दुःख कोणी दाबू शकले आहे काय ?

...परंतु त्याची ही अवस्था नानासाहेबांनी जाणली आणि त्याला निरोप दिला.

साबाजीने नव्यादमाचा घोडा देवडीवर आणून ठेविला होता.

जसा तुळाजी आला तसाच तो थेंऊरच्चा दिशेने वाऱ्याशी हुजत घालीत निघून गेला.

♦ ♦ ♦ ♦

आकाशांत चंद्र नसावा तसे पेशवे पुण्यात नव्हते. गुलाबात गंध नसावा तसे पेशवे पुण्यांत नव्हते. गंगेत पावित्र्य नसावे तसे पेशवे पुण्यांत नव्हते. आईजवळ पान्हा नसावा, सिंहाजवळ शौर्य नसावे, वाऱ्याजवळ गती नसावी, कोकिलेजवळ कंठ नसावा, मोरपिसान्यावर डोळे नसावेत, सरितेमध्ये वळण नसावे,—तसे पेशवे पुण्यांत नव्हते.

साऱ्या पुण्यावर औदासिन्याची छाया पसरली होती. आणि आज तर विशेषच गोंधळ उडून गेला. पुण्याहून थेंऊरकडे सति जातांना लागतात तसली केशरी वस्त्रे कांहीं सांडणीस्वार घेऊन गेल्याची बातमी पुण्यात फुटली होती.

आणि त्या बातमीवरून पुष्कळांनी वेगळाच अंदाज बांधला

परंतु थोड्याच वेळांत ती आवई होती हे कळून आले आणि पुन्हा पुण्याची नाडी नीट चालू लागली.

राधाबादादाना येऊरकडे पाठवून देऊन त्याच्यामागून नानासाहेब तिकडे जावयास निघाले.

पालखाचे मोई सपासप पाय उचलीत होते. आणि आत बसलेले नानासाहेब विचार करीत होते. अनेक विचार त्यांच्या मनात पिगा घालीत होते.

पुढे आता काय होणार आहे... माधवरावाचा मृत्यू ते आता गृहित धरून चालले होते. त्या पराक्रमी पुरुषाची सारी कारकीर्द त्यांच्या डोळ्यासमोरून एकाद्या मृगाच्या कळपासारखी धावत होती.

अवघ्या तेविसाव्या वर्षी राज्यसूत्रे हातात घेऊन आपली कारकीर्द धाकाने आणि प्रेमाने गाजविलेल्या या पेशव्यांच्याबद्दल नानासाहेबांच्या मनात अत्यंत आदर वसत होता.

पानपतावर परमेश्वराने आभाळ फाडले तेव्हा सर्व दक्षिण थरथरली; जरिपटक्याचे रंग उडाले.

मराठ्यांचा धाक नाहीसा झाला. माधवरावांचे हात नसते तर या वादत्या संकटाच्या गोवर्धनाला कोणी सावरले नसते.....

जे त्यांनी केले होते ते मोठे होते. आणि ते येवढे मोठे होते की ते त्यांच्या मरणानंतर उरणारे नव्हते.

त्यांनी मांडलेल्या पसाऱ्याचा परीघ मोठा होता. मराठ्यांच्या दाला तलवारी त्यांच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा दिलीला आणि म्हैसूरला धाक दाखवून आल्या होत्या.

घरभेद्या चुलत्याचा निखारा अस्तनीत असतांना त्यांनी आपली तलवार फिरविली आणि विजय मिळविले.

—खरेच ते अधिक जगवयास हवेत.

परंतु — ?

गणपतीच्या देवळांत राघोबादादा केव्हां येतात याची वाट पहातच माधवराव निजले होते. ते येतांच सारे मागले विसरून जाऊन त्यांना त्यांनी आपल्या जवळ बसविले.

सूर्य आतां अस्तास चालला होता. रात्रीचे नीलकमल आतां उलगडू लागले होते.

नारायणाचा हात दादासाहेबाच्या हातांत देत नानासाहेब प्रयत्न पूर्वक बोलू लागले.

◆ :◆ ◆ ◆

त्या रात्री नानासाहेब माधवरावाच्या उशागती बसले. आतां त्या दोघांशिवाय तेथे कोणी नव्हते,

“ आम्ही आतां क्षणाचे सोवती ” माधवराव म्हणाले.

“ आपण कांहीं काळजी करू नका. ” माधवराव धीर गंभीर स्वरांत म्हणाले.

“ तुम्ही असल्यावर मला काळजी कसली ! माधवराव म्हणाले

“ मी आहे ! ” नानासाहेब म्हणाले.

◆ ◆ ◆ ◆

— — —

प्रभु कोपला !

“ आपण या गोष्टीत येवढे वर्दळीवर येण्याचें कारण नाही ’ नानासाहेब पेशव्यांची समजूत घालीत होते.

“ ...आम्ही पेशवे आहोत, या बाबतीत आम्ही लक्ष घालाव-याचें नाही तर कुणी ! ’ नारायणराव पेशवे म्हणाले.

“ घर्माची ही बाब; थोड्या नाजूक रीतीनें हाताळावयास हवी. त्यासाठी ही मारझोड कशासाठी ! शिवाय ह्या आपल्या राज्याचा प्रचंड संसार उभा रहावयाला ह्या जमातीचे हात अनेकदा राबलेले आहेत. ’ नानासाहेब अड्डड पेशव्याला ‘ पेशवे ’ पदाचा मान राखीत कांहीं सांगू पहात होते.

...त्याचें असें झालें होते कीं, पनवेलच्या एका प्रमुख प्रभु गृहस्थानें आपल्या मुलाची मुंज उघड रितीनें वाजत गाजत केली.

ही गोष्ट तेथल्या आणि पुण्यातल्या कांहीं कर्मठ ब्राह्मणांना आवडली नाही. असें झालें तर देवच कोपेल अशी त्या ब्राह्मणांची समजूत असावी.

त्यांनीं या प्रकरणाची तडी लागली पाहिजे असा बाल पेशव्यांच्या मागे हट्ट धरला.

ते सारे कर्मठ ब्राह्मण पेशव्याकडे येऊन म्हणाले होते...

“ हे लोक असें करूं लागलें तर मग श्रीमंत, आमचे तुमचे वैशिष्ट्य उरले कुठे ? आज यानी मुंजी केल्या, उद्या हे आन्दिके करूं लागतील. परवा हे दुसऱ्यासाठीं अभिषेकाची, आन्हिकाची, देव-पूजेची कामें करूं लागतील आणि आमच्या पोटावर पाय अणतील. याना अधिक पुढें जाऊन दिले तर उद्यां हे कोमटयाची, मगळ्यांची, कुलवड्यांची, बारा बळुत्यांची, लग्नेहि लाऊ लागतील. आणि असें झाले तर मग ब्राह्मण्याचा दिमाख आणि डामलौल तो काय राहिला ? मागे द्वापारात असुर सुरासारखी तपश्चर्या करूं लागले. तेव्हा देवाने नानारूपें धारण करून वेळ प्रसंगीं घातपात करूनही देवाच्या देवपणाचे अधिकारांचे रक्षण करण्यासाठीं त्यांचा शिरच्छेद केला. ”

ते लोक श्रीमंताच्या चरणी लागून म्हणाले होते,

“ आपण गादीवर नसता तर गोष्ट वेगळी होती. मग आम्ही सारे अग्नीहोत्री ब्राह्मण कपाळावर हात मारून बसलो असतो. किंवा मागे मुसलमानांचे संकट आले त्यावेळीं आशिकाष्टये भक्षण केली तसें कांहींतरी केलें असतें. परंतु आता दाद मागायला जायला आपल्यासाखे ब्रह्मतेज सिंहासनावर असतांना आम्ही आम्हां कां सोडावी ? छे छे आता आमची खात्री आहे की आपण यांत लक्ष घालाल. आणि आपण यात लक्ष घातलेत तर हे विषमिज जमीनीत रुजून त्यास फळें फुले यावयाच्या आतच त्याची राख होऊन जाईल. देवाने घालून दिलेल्या, धर्माने सांगितलेल्या नियमाचे जे उल्लंघन करतात त्यांचे जे पारिपत्य करतात, त्यांना सद्गुण गोप्रदानाचे पुण्य आपल्या शास्त्रात सांगितलेलें आहे. ’

ते लोक श्रीमंताच्या भेटीला आले आणि त्यांना हरबऱ्याच्या झाडा-वर चढवित म्हणाले,

“ श्रीमंत आपल नाव आणि कीर्ति चहुकडे फांकली आहे. महादजी शिंदे थरथरा कापतात आपले नांव ऐकून. एवढे होळकर पण त्यांना धाक आहे आपल्या नावाचा. आपल्या वाडिलाच्या वास-

लाती लावणारे दादासाहेब ते-ते देखिल आपल्यापुढें विनम्रभावाने बोलतात. एवढें पटवर्धन सरदार पण आपल्या तेजापुढे त्याची गत सूर्यापुढें समई ठेवावी तशी झाली आहे. आपल्या हातानेंच उत्तरेस तुर्कस्तानापर्यंत, दक्षिणेस मद्रास तंजावरपर्यंतचा मुळूख मराठ्यांचा होणार ! आपल्याकडूनच निजाम मारला जाणार, आणि आपल्याकडूनच हैदराची सलतनत वादळातली होडी होणार. फिरंगी आपल्याच धैर्यशील हातानें सातासमुद्रापार लोटला जाणार. ”

ते स्वार्थी लोक श्रीमंताच्याकडे आलें आणि म्हणाले,

“ या पेण पनवेलच्या ब्राह्मणांची नकल करणाऱ्या परभटांना मुसक्या बाधून पुण्यास बोलाऊन आणा आणि पुन्हां असे करणार नाहीं असे त्यांच्या कडून नव्हे, साऱ्याच प्रभू जमातीकडून कष्टूल करून घ्या. ”

पोर वयाच्या पेशव्याने मग त्या मुलाची मुंज लावणाऱ्या पेण पनवेलकडच्या भद्राळू आणि बंडखोर प्रभू माणसाला मुसक्या बाधून पुण्यास घेऊन आणले.

आणि साऱ्या पुण्यांतील प्रभू जमातीला श्रीमंतांच्या करणीचा धंका बसला.

श्रीमंतांनी पुन्हा असें करणार नाहीं असे त्यांच्याकडून वदवावयाचा प्रयत्न केला परंतु—

—परंतु तो प्रभू गृहस्थही आपण केलें त्याबद्दल आग्रह बरणारा होता.

साम दाम, दंड, या तीन शस्त्रांचे प्रयोग करूनही तो आपला हट्ट सोडीना.

आणि आता त्याच्या घरांतील साऱ्या मंडळींना वाळ्यातल्या कारंजाच्या पलिकडल्या चौकातल्या सोप्यावर कानावर करकचून बाधण्यांत आले होते.

जल पाण्याचा स्पर्श त्या कुटुंबाला दोन दिवसांपासून झाला नव्हता.

प्रोट होते त्याच्या पाठी आसूडानें दहा बारा वेळा चाचपल्या होत्या. आणि वाळ्यातला हा प्रकार साऱ्या पुण्याभर झाला होता ! पुण्यातल्या सरकारी कचेऱ्यातून कांहीं प्रभु मंडळी प्रमुख स्थानावर विराजमान होती.

त्यापैकी कांहीं तर हा प्रकार ऐकून सुंद होऊन गेली.

केवळ ' मुंज ' केली या क्षुल्लक कारणासाठी आपल्यातील एकाचे हे हाल श्रीमंतांच्या हातून होत आहेत....

वाहवा रे वाहवा....

ज्याच्या गादीच्या संरक्षणासाठी आम्ही आजपर्यंत कायावाचामने करून राबलो...लढलो—

—खरेच पेशवा पोर आहे...

खरेच पेशवा दुर्दैवी आहे....

खरेच हा नारायणराव हे कांहीं तरीच करतो आहे...

आणि मग त्यांतल्या कांहीं मंडळींनी नानासाहेबाची भेट घेतली.

आणि मग नानासाहेब नारायणरावाच्या भेटीला आले.

आरंभाला सुरू झालेल्या संवादाचे सूत्र हे असे होते.

“ असल्या बाबतीत आम्ही तुमचे कांहीं ऐकणार नाही. या राज्यांत ब्राह्मणांचे नांव देवाबरोबर घेतले जाते. त्यांचा कोप आम्ही आमच्यावर ओढऊन घेणार नाही. ” श्रीमंत, तुळाजीने पुढे केलेल्या तस्तात पीक टाकीत म्हणाले.

यावर नानासाहेब कांहींच बोलले नाहीत. नानासाहेबाच्या मनाला आपण करतो ही गोष्ट पटत नाही हे श्रीमंताना आतांच कळले होते. आतां पावेतो त्याची अशी समजूत होती कीं धर्माबद्दल प्रेम बाळगणारे आणि वृत्तीने कर्मठ असणारे नानासाहेब आपल्याला या बाबतीत शाबासकी देतील.

...परंतु आतां नानासाहेबांना हे रुचले नाही हे कळून आल्या-
नंतर त्यांना थोडा खेद वाटला.

परंतु एकदां पुढें टाकलेलें पाऊल मार्गे घेतलें तर आपल्याला
आपले आवती भवतीचे लोक नानासाहेबांच्या ताटाखालचे मांजर
म्हणतील असें त्याला वाटले.—

पुढें पावले टाकण्यांत जेवढा पराक्रम असतो त्याहून फार
मोठा पराक्रम शिस्तीने आणि धोरणानें आपली पिछेहाट करणाऱ्याच्या
अंगी असावा लागतो.

आपले अंदाज चुकताच—जे मार्ग बदलावयास प्रवृत्त होतात
तेच जगांत काहीं कामे करून जाऊ शकतात.

ज्यांची चाल गेंड्यासारखी असते त्यांना वाघ सिंहाचा विक्रम
करतां येत नाही.

ज्या जाण्याला परत येणें ठाऊक नसते ती वाट आत्मघाताचीच
असते.

आणि नानासाहेबांना हे दिसत होते. अलिकडे चारपांच महिने
त्यांना कळून चुकले होते कीं श्रीमंत...!

परंतु आपल्या कर्तबगारीवर, आपल्या सामर्थ्यावर त्यांचा
विश्वास होता. सर्व प्यादी मारली गेली, सर्व दाने उलटी पडली तरी
ही पेशव्याची गादी मंथून घ्यावयाची नाही असा कृतनिश्चय त्यांनी
केला होता.

“ मला सुचले ते मी आपणास सांगितले. आज माझ्याकडे
काहीं प्रभु आले होते. येथे दाद लागली नाही तर याची दाद मागाव-
याला मंडळी सातारला जातील.” नानासाहेब श्रीमंतांना म्हणाले.

“ तुळाजी ! विडा ! ” श्रीमंत म्हणाले.

मग विडा चघळत चघळत नानासाहेबांकडे न पहाता ते म्हणाले,

“ हे पहा आम्ही पेशवे आहेत ! त्या मंडळींनी हवे तर ब्रम्हाड पालथे घालवे. पाटीलबाबांना पाठीशी घातले तरी आम्ही आहेत तसेच रहाणार. ”

“ परंतु ही मारहाण ! ”

नानासाहेब बोलू पहात होते त्यांना मधेच थांबवून श्रीमंत पुढे बोलू लागले.

“ पाठीच्या चिंध्या केल्या त्याच्या, कबुल. उद्या मी सांगतो तसे बागले नाहीत तर डोक्यात मेखा मारून वाड्यासमोर ठार मारीन मी त्यांना. आम्हाला सांगावयाला आलांत तसे तिकडे जाऊन त्यांना कां सांगत नाहीं कीं श्रीमंत काय म्हणतात तें कबूल करा. ”

यावर बराच वेळ विचार करून नानासाहेबांनी उत्तर दिलें.

“ होय ! श्रीमंत, मी त्यांना जाऊन सांगतो कीं... ”

“ सांगा कीं आम्ही पुढे केलेल्या कागदावर सही करा; ! ”
श्रीमंत म्हणाले.

“ सांगतो ! मी त्यांनाच जाऊन सांगतो. ” नानासाहेब म्हणाले.

मग श्रीमंत हसले. बैठकीवरून तें उठलें. त्यांनी तबकातली अत्तरदाणी घेतली आणि आपल्या हातानें नानासाहेबांना अत्तर गुलाब दिला.

नानासाहेबांनी आपले हात श्रीमंतांच्या खांद्यावर ठेवले आणि...

“—श्रीमंत आम्ही तुमच्या पायाचे चाकर आहोत. विनंती येवदीच आहे—ज्या सार्थी आम्ही आपले अन्न खातो ती कामे आपण आमच्यापासून करून घ्यावीत. ”

“ काय म्हणजे आहे ! ” श्रीमंत दुसरा विडा खात म्हणाले.

“ म्हणजे ऐवढेंच कीं असली प्रकरणें पुन्हा उपस्थित झाली तर त्याची दखल घेण्याचें काम आमच्या अंगावर टाकावे. ” नानासाहेब म्हणाले.

“मंजूर !” श्रीमंत म्हणाले. शनिवार वाड्यांतून बाहेर पडतांना नाना विचार करीत होते.

ते विचार करीत होते की या अल्लड पेशव्याची कारकीर्द किती वर्षांची होणार आहे ?

सूर्यावर आता काळे दग आले होते. आपल्या भोंवती अंधार येत आहे याची त्याला जाणीवही नव्हती.

ग्रहण काल जवळ येऊन ठेपला आहे याची पुसटतीही कल्पना त्याला नव्हती...

आणि ग्रहण लागताच दान मागावयासाठी बाहेर पडणारे भिकारी ते ..ते...ते मात्र आपल्या झोळ्यांच्या फडक्यांना गांठी मारू लागले होते.

— — —

दिवा मालवला !

“तुळाजी ! नेहमीच तू श्रीमंताजवळ सावलीसारखा असतोस परंतु आतां तुला यापुढें जास्त जागरूक असावयास हवे.” नानासाहेब बोलत होते आणि तुळाजी ऐकत होता.

“ वाढ्यातल्या दादासाहेबांच्या हालचालीकडेहि तुला अधिक लक्ष ठेवावयास हवे ”

तुळाजी ऐकत होता.

“ शक्यतर तिकडली नौकर मंडळी इकडे न येतील अशीच तजवीज करा.”

यानंतर तुळाजीला नानासाहेबांनी निरोप दिला.

त्यानंतर ते खलबतखान्यांत गेले. तेथें त्रिंबकराव पेठे, हरिपंत फडके, येऊन नानासाहेबांचीच वाट पहात बसले होते.

त्याचवेळीं दुसरीकडे सखाराम बापूंच्या दिवाणखान्यात चिंतो बिठल, आणि दादासाहेबांचे एक विश्वासातले कारभारी काहीं चर्चा करीत बसले होते.

त्यावेळच्या पुण्यातल्या राजकारणांतली ही दोन्ही बाजूंची मंडळी परस्परांच्यावर ‘ बुर्जो ’ करण्यात गुंतलेली होती.

उघड उघड दोन पक्ष त्यावेळी पुण्यांत उत्पन्न झाले होते. एक दादासाहेबांचा आणि एक नारायणराव पेशव्यांचा !

थेऊरला घेतलेल्या आणासपया आतां दादासाहेब विसरावयास लागले होते. आणि त्यांच्या वृत्तीतला हा बदल होताच नारायणरावांनी त्यांना सहकुटुंब वाळ्यांतल्या वाळ्यातच एका वेगळ्या जागी नजर कैदेत ठेविले होते.

या नजरकैदेत असतांनाच त्याची कारस्थाने सुरू झाली होती. आणि...

हेदरअल्लीकडे एक माणूस रवाना झाला. निजामाकडे बोलणें करावयासाठी दुसरा एक माणूस रवाना झाला.

आणि दादासाहेबांचे हस्तक अशी महत्वाची हालचाल करीत असतांना स्वतः श्रीमंत...!

◆ ◆ ◆ ◆

“ हरिपंत, ह्यावेळी प्रसंग फार बांका आहे. दादासाहेबांच्या वाळ्यावरला पहारा अधिक कडक करा ? ” नानासाहेब हरिपंत फडक्यांना म्हणाले.

“ ते कसे शक्य आहे ? मी माझ्याकडून कुणाला न दुखविता जेवढे कडक पहारे ठेवणें शक्य होतें तेवढे ठेवले आहेत. खुद्दांच्या देवडीबाहेर हल्ली गारद्याची तुकडी आहे. श्रीमंतांच्या तैनानीतल्या सुमेरसिंग आणि खरकसिंग यांनी निवडून दिलेले गारदीच हल्ली दादासाहेबांच्याकडील पहाण्याला आहेत. ” हरिपंत म्हणाले.

या गारदी लोकांची वर्णी त्या कालखंडात पेशव्यांच्या राजधानीत ठिकठिकाणी लागली होती. याचे कारण असे होतें कीं जुन्या मराठा सैनिकाना अनेक दिवसांचे पगार मिळाले नव्हते.

माधवरावाचे देहावसान झाले तेव्हां त्यांच्या नांवाच्याच किती तरी लाखांच्या हुंड्या सावकाराच्याकडे पडल्या होत्या.

अखेरच्या घटकेला नानासाहेबांच्या सागण्यावरून दरेकरांनी त्या सान्या आपल्या नावावर चढऊन घेतल्या आणि दरेकरांनी दाखव-

लेल्या या कर्णाच्या दातृत्वाच्या बळावरच माधवरावांचा प्राण निष्कर्ष अवस्थेत परलोकी प्रयाण करिता झाला.

नोव्हेंबर सतराशे बहात्तरमधे माधवराव गेले आणि आतां जुलै-संपून ऑगस्ट सुरू झाला होता.

आणि चालू साल इसविसन सतराशे व्ग्रहात्तर होते,—श्रीमंत माधवरावांच्या मृत्यूच्या पुढचेच हे वर्ष होतें.

घरांतल्या घरात आनंदीबाई कारस्थान करित होती. राघोबा-दादाच्या या पत्नीचा स्वभाव फार धोरणी होता. कारस्थानाला योग्य असे बुद्धिबळहि तिच्यापाशी होते.

आपल्यावरला मराठी शिपायाचा पहारा नाहींसा झालेला पहा-ताच प्रथम मी बिचकली कारण या मराठी शिलेदारांपैकी काहींना तिने पैसा देऊन फितवले होते.

नंतर—?

हे गारदी आले

आणि मग ती पुन्हा विचार करू लागली.

◆ ◆ ◆ ◆

या गारद्याच्या फलटणीवर त्यांचा पगार वाटावयाला, त्यांची हजेरी ठेवावयाला ज्या दोघा कारकुनाची नेमणूक झालेली होती ते जातीने प्रभु होते.

आणि पुढे आनंदीबाईला चौकशीअनी असेहि कळून आले की पेण पनवेलच्या ज्या प्रभूची चामडी श्रीमंतानी आसुडाने रक्ताळून टाकली—त्याचे आणि या कारकुनाचे लाबचे नाते पण लागते—

आणि मग आनंदीबाई पुन्हा विचार करू लागली.

◆ ◆ ◆ ◆

साऱ्यांना निरोप देऊन मग नानासाहेब पुन्हां आपल्या खास-गत महालाकडे गेले. त्यांना तेथे जाऊन फार वेळ झाला नाहीं तोच

श्रीमंतांच्या मातोश्री गोपिकाबाईंच्या कडून त्यांचा निरोप घेऊन एक कुणबिण त्यांना बोलवावयासाठी आली.

मग नानासाहेब तिकडे गेले.

“ आईसाहेब, काय ! ”

समोरच्या पाटावरील शनि महात्म्याची पोथी दासीला आवरा— वयास सांगून गोपिकाबाईंनी नानासाहेबांनी केलेल्या वंदनाचा स्वीकार केला.

“ बसा ! ” त्या म्हणाल्या.

मग साऱ्यांना त्यांनी दूर जावयास सांगितले.

मग त्या म्हणाल्या.

‘ काल गुरुचरित्र वाचीत बसले होते मी—वाचता वाचता माझा डोळा लागला. आणि मला स्वप्न पडले.— ’

नानासाहेबांच्या भिवया कपाळांत घुसल्या

‘ मला स्वप्न पडले की साऱ्या वाड्याला आग लागली आहे. मुख्य दिवाणखान्यातल्या ब्रह्मेश्वरीच्या चित्रातील गळ्यातल्या हारातील कुळे कोमंजून गेली आहेत. मी नदीवरून कळशी भरून घेऊन ती आग विझवावयासाठी येऊ लागले तो वाटेत आनंदीबाईंनी मला गांठले. त्यांनी माझ्या हातातली भरलेली कळशी हिसकाऊन घेतली. आणि ओतून टाकून दिले त्यातले पाणी मग मी तेथेच मार्गात रडत बसले. बराच वेळ मी अशी बसले तो धावत धावत नारायण तिकडून वाड्याकडल्या बाजूने माझ्याजवळ मी बसलेली होते तेथे आला. त्यांनी मला उठवले. माझे डोळे पुसले. मग त्याचा आधार घेत परत वाड्याकडे आले तो तुम्ही सारी आग विझऊन टाकलेली होती. मग मी देवघरांत गेले आणि पहाते तो गजाननाच्या समोरचा अनेक वर्षे तेवत ठेवलेला नंदादीप अगदी मालवलेला होता. घाईघाईने मी तो लावला. आणि पुन्हा प्रकाश पडतांच पाहू लागले तो श्रीमत जवळ

नव्हते. माझ्या मागे कुणाची तरी चाहुल लागली म्हणून पहाते तो दादासाहेब आणि आनंदीबाई हंसत उभ्या होत्या. आनंदीबाईंनी मळवट भरला होता. केस मोकळे सोडले होते. हातातली घागर त्या फुंकत होत्या. आणि त्यांच्या काळ्या चंद्रकळेचा पदर रक्ताने माखलेला होता. मी त्यांना विचारले, बाई ! हे काय करता ? त्यावर न बोलता त्या हंसल्या आणि पुन्हा घागर फुंकू लागल्या. तशा त्या फुंकत असतानाच त्यांच्या त्या फुंकण्याच्या वाऱ्याने पुन्हा नंदादीप मालवला गेला. आणि पुढे मी जागी झाले. ” येवढे बोलून गोपिकाबाई थांबल्या.

नानासाहेबांनी सारे ऐकून घेतले, शांतपणे ऐकून घेतले. आणि ते काहीच बोलले नाहीत.

“ याचा—या स्वप्नाचा अर्थ काय ? ’ त्यांना बाईंनी विचारले.

“—या स्वप्नाचा अर्थ काय हे द्रविडाना विचारून तुम्हास सांगतो. स्वप्नाचा अर्थ त्यांना चांगला लवता येतो. ” नानासाहेब म्हणाले.

“—विचारा—लवकर त्यांना विचारा, आणि त्यांना सांगा नंदादीप—वाड्यातला अखंड तेवता ठेवलेला नंदादीप—स्वप्नांत दोनदा मालवलेला दिसला. ’ बाईसाहेब म्हणाल्या.

“ विचारतो ’ असे म्हणून नानासाहेबांनी मातोश्रीचा निरोप घेतला.

आपल्या घराकडे परत जावयाच्या आधी त्यांनी वाड्यातल्याच एका चाकराला खुन्यामुरलीधराच्या बाजूला द्रविडांकडे पाठऊन दिले.

— — — — —

आभाळ उसवले गेलें

बुल्लुलाला गिधाडांनी गराडावें तसे गारद्यांनी श्रीमंतांना वेढले.
आणि मग श्रीमंत घांवत सुटले. काकांच्या आश्रयास गेल्यास
आपला प्राण वांचेल असे त्यांना वाटलें.

परंतु गारदी आतां धुंद झाले होते. घोटा पिऊन ते आलेले
होते. त्याचे ' भान ' आतां त्याच्या मेंदूच्या ताब्यांत नव्हते.

दादासाहेबांनी त्यांना रोख दोन लाख रुपये दिले होते आणि
आपण गादीवर येताच तुम्हांस आणखी पाच लाख रुपये आणि
साष्टीचा, पुरंदरचा आणि नगरचा किल्ला देण्याचेहि कबूल केले होते.

आणि मग गारद्यांनी दादासाहेबांच्या गळ्याला मिठी मार-
लेल्या श्रीमंतांना त्यांच्यापासून तंगडी धरून खसकन ओढून काढले...

आणि त्यावेळी धन्याचा प्राण वाचावा म्हणून तुळाजी मध्ये
पडला...

...आणि त्याच्या देहाचे तीन तुकडे झाले !

...आडव्या आलेल्या गाय वासरांचीहि गारद्यांनी कत्तल केली !
एकाद्या कडक लक्ष्मीमारखे ते सैरावैरा करीत होते.

“ सुमेर ! ” खरकसिंगानें हाका मारली.

“ काय ? ” सुमेरनें विचारले.

“दादासाहेब म्हणतात श्रीमंतांना सोडा !” खरकसिंग म्हणाला

“आता याना सोडावयाचे कसे ? आता याना सोडले तर... तर हा गरम तब्येतीचा पेशवा आपल्याला हत्तीच्या पायाखाली देईल. आपल्या बायकापोरांची चाबकानें चामडी लोळवील पुण्यातलीच काय परंतु उत्तर हिंदुस्थानातली गारद्याची जात तो नाहीशी करून टाकील. योराथोरांच्या राजकारणात पुढें दिलजमाईचा वखत येईल आणि मग आपल्याला फुकट प्राण गमावावे लागतील. आतां दोन मालिक असतांच कामा नयेत...” सुमेरसिंग म्हणाला.

त्याच्या हातातल्या नागव्या तलवारीच्या धारेवर दोनतीन गाईचे आत्मे नाचत होते.

त्याच्या हातातल्या नागव्या तरवारीच्या पात्याला श्रीमंतांच्या इमानी चाकराचे चटके बसलेलें होतें.

मग खरकसिंग पुढें झाला....

मग सुमेरसिंग पुढें झाला...

आणि कड्यावरून कलिंगड खालच्या फत्तरावर पडतांच त्यांतल्या बाल जई गीराबरोबर बी ब्रियाण्या छपन्न ठिकाणीं उधळ्याव्या तशा...

दहा ठिकाणीं श्रीमंत तुटले गेले !!

राजमाचीकरांनी रात्री वाड्यातले तीन ठिकाणी पडलेले ‘श्रीमंत’ जमा केले. रात्रीच्या रात्री नदीतीरावर जाऊन त्या प्रेताला अग्नी द्यावयाची कामगिरी त्यांच्याकडे होती.

सारे तुकडे जमा करून ठेवल्यानंतर ते कांहीं कामानिमित्त थांडेसे तेथून दूर झाले होते. परत येऊन पहातात तो त्या प्रेतावर त्यांना कागदाचें कपटे पडलेलें दिसले. त्यांनी ते सारे कपटे एकत्र करून वाचून पाहिलें.

कांहीं वेळानें त्या कपट्यांचा अर्थ त्यांना लागला. सरे कागद जमा केल्यानंतर त्यांना वाचतां आले,
त्यांनी वाचले..... ?

“ कोणाच्या मृत्यूला कोणीहि जबाबदार असो, परंतु एवढें खरें कीं कुणाच्या मरणानें कुणाला दुःख होते आणि कुणाला आनंद होतो.”

कुणाला आनंद झाला होता !

श्रीमंत नारायणरावाच्या खुनामुळें ज्याच्या आत्म्याला समाधान झालें अशा त्यांच्याकडून छळवणूक झालेल्या प्रभुजमार्तीतील कांहींनीं तें कागदाचे कपटे त्याच्या अंगावर टाकले होते.

ते करटे त्या कागदांचे होते कीं जो नारायणरावांनीं त्या जमातील मारहाण करून ब्राह्मणांच्या नादाला लागून लिहून घेतला होता...!

त्या कागदाचे ते कपटे त्या प्रेतावर उधळले होते कीं ज्यावर अनेक प्रभुंनी आम्ही - -

१. मुलांची मुंज करणार नाहीं.

२ आम्ही श्रावणी करणार नाहीं.

३ आम्ही ब्राह्मणाचे ऐकू...इ. असें लिहून दिले होतें.

नारायणरावाना घरावे असा कट दादासाहेबांनीं राज्यलालसेनें केला. आनंदीबाईंनी त्या कटाला रंगारूपाला आणावयाला मदत केली.

तिने मदत केली असे म्हणावयाचें कारण असें कीं वाड्यांत नजरकैदेत असणाऱ्या दादासाहेबाना इकडे तिकडे हालचाल करावयास मोकळीक नव्हती.

जेवढा कडक बंदोबस्त दादासाहेबांच्यावर होता तेवढा बाई-माणूस म्हणून अर्थातच आनंदीबाईंवर नव्हता.

सखारामबापूंची, रायरीकरांची उघड उघड भेट आनंदीबाईंला कधींच घेतां आली नाहीं.

नानासाहवाच्या जागल्या नजरून ती गाष्ट सुटणच शक्य नव्हते.

मग हा कट शिजणें कसें शक्य झालें ? खरेंच कसें शक्य झालें ?

पुण्याला जोगेश्वरीचे देऊळ आहे. आणि त्या देवीच्या देवळा-
जवळच त्या वेळेला हे गारदी रात्रीचे मुक्कामाला असत.

आनंदीबाईने या देवीच्या दर्शनाला यावयाचा नित्याचा
परिपाठ ठेविला होता.

या देवळाच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेवर मागल्या बाजूला मोरोबा-
दादांचा वाडा होता. या देवळाच्या मागल्या बाजूने त्या वाड्यात जाता
यावे अशी एक गुप्त चोरवाट त्या सुमाराला पाडण्यांत आली होती.

दिवसा ती वाट कुणाच्या ध्यानात येऊं नये म्हणून एक मेणा
त्यापुढें आणून ठेवण्यांत आला होता.

प्रत्यक्ष 'ये जा' किती झाली कुणास ठाऊक त्या वाटेने, परंतु...

परंतु प्रदक्षिणा घालतां घालतां आनंदीबाई बरोबरच्या कुळ-
बिणीच्याहि ध्यानात येणार नाहीं अशा धांदलीने काहीं चिठ्याचपाठ्या
त्या मेण्यात टाकत असे.

पहाऱ्यावरले गारदी तर पैशानें विकत घेतले गेलें होते.

गारदी परप्रातातले होते. त्यांना 'पेशवाई' पदाबद्दल किंचितही
सोयरमुतक नव्हते. त्यांना पैसे हवे होते.

आणि त्याचा पगारही थकला होता. पगार थकला कीं घरणें
धरून दारापाशीं गिल्ला करीत बसावयाची त्यावेळीं पद्धतच होती.

न जेवता न खाता फलटणीच्या फलटणी सेनापतींच्या दारांत
घरणें धरून 'बाकी चुकती करा' असा इट्ट धरून बसत.

म्हणून गारदी जेव्हा त्या दुगारच्या वेळीं वाड्यात दंगा करीत
धुसले तेव्हा प्रथम त्या गिल्यामागे 'श्रीमंतां'च्या प्राणावरचे अरिष्ट
छपलेले असेल असे कुणालाच वाटलें नाहीं.

दारावरले पहारेकरी त्या गारद्याच्या तुकडीला आत सोडीनात. इथे आपले काही चालणार नाही असे पहाताच सुमेरासिंग परत मागे फिरला.

मस्तानी दरवाज्याच्या जवळ तटाला लागून हिरव्या चाफ्याचे एक झाड होते. त्या झाडावरून ते सारे भराभर तटावर उतरले आणि मग तटावरून धांवत धांवत जाऊनच त्यांनी श्रीमंतांच्या दिवाणखान्यावर क्षेप घेतली.

विजेसारखे ते अकल्पित तेथे येऊन पोचले. मार्गात जे जे आडवे आले ते ते त्यांनी शतखंडित केले.

दया आणि माया यापासून ते दहा हात दूर चालले होते. आणि सारी खून-खराबी करून झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या हातांनी राघोबादादाला दरबारच्या दिवाणखान्यात जवळ जवळ ओढीतच नेले.

त्याला सिंहासनावर बसऊन त्यांनी वाड्यातल्या अलम वस्तीला त्यांच्या नांवाच्या धाकाने जयजयकार करावयास लावला.

माणसांच्या बद्दलही त्यांना दयामाया नव्हती. आणि देवांबद्दलही नव्हती.

त्या धांदलीत त्यांनी वाडा उलथापालथा केला. त्यांनी देव-घरांतले सोन्याचे देवही लुटावयास कमी केले नाहीत !

याचा अर्थ करता येईल तो असा की हा 'कट' करणारी जरी 'माणसे' होती तरी त्या कटासाठी ज्याची मदतीसाठी निवड करण्यांत आलेली होती ती काही...

ती काही माणसे नव्हती. त्या खुनाच्या दिवशी त्या नरपंशंनी दिल्ली जिंकणाऱ्या पेशव्यांच्या राजधानीच्या वाड्यांत जे जे प्रकार केले....

त्या गुन्ह्यांना मर्यादा माहीत नव्हत्या.

“नानासाहेबाना दादासाहेबांनी आत्तांच्या आत्ता बोलाविले आहे.”

चक्रदेवांना सखारामबापू सांगत होते...

“कशासाठी ?” चक्रदेवांनी चौकशी केली.

बावर सखारामबापू कांहींच उत्तरले नाहीत.

मग चक्रदेव तेथून दूर झाले.

कांहीं वेळाने ते परत आले तेव्हा नानासाहेब त्यांच्याबरोबर होते.

वाड्यांत धाकट्या पेशव्यांचे रक्त साठून आता अनेक दिवस लोटले होते.

सखारामबापूंचा हात या खुनाच्या प्रकरणात कांहींसा गुंतलेला असावा असा संशय नानासाहेबाकडील पुष्कळ मंडळींना येत होता.

परंतु नानासाहेब आणि ते आतां मागले सारे विसरून जाऊन एका कारस्थानात मग्न झाले होते.

खुनानंतर राघोबादादाने पुण्याहून मोहिमेंसाठी कूच केले. गाड्याबरोबर नळे, तसें हे सारे ‘लोक’ त्यांनी आपल्याबरोबर प्रथम घेतले.

मग कांहीं मुकाम केल्यानंतर प्रकृतीची सबब सांगून बापू परत पुण्यास आले.

मग कांहीं मुकाम केल्यानंतर नानासाहेबांना अमांशाची व्यथा झाली...ते पुण्यास आले.

मग चंद्रचूड आले, मग चक्रदेव आले, मग पेठे आले, मग फडके आले, मग पटवर्धन आले...

आज ते सारे एकत्र आले होते. राघोबादादा आता पुण्यांत नव्हते आणि ...?

हे सारे ‘बारमाई’ कारस्थान करीत होते. राज्यलोभासाठी

गुनण्याचा खून होण्यामागीरची परिस्थिती निर्माण करावयास कारणीभूत होणाऱ्या दादासाहेबाना पेशवेपदावरून हुसकून लावावयाचा ते प्रयत्न करणार होते.

नारायणराव पेशव्यांची पत्नी गंगाबाई गरोदर होती. तिचा प्रसूतीकाल अजून लांब होता.

तिला पुत्ररत्न झाले तर सारे सोईचे होणार होते. मग त्या मुलाला पेशवेपद देऊन त्याच्या नांवाने या बारभाईंनी राज्यकारभार चालवावा असे ठरले होते.

आणि दुदैवाने तिला कन्या झाली तर ?

◆ ◆ ◆ ◆

या प्रश्नाचे उत्तर मागण्यासाठी बापूंनी आज नानासाहेबाना निरोप पाठविला होता.

“ तसे झाले तर दत्तक कुणाचा घ्यावयाचा ? बापूंनी विचारले. त्यावर नानासाहेब विचार करू लागले. बराच वेळ ते विचार करीत होते.

कांही वेळाने त्यांचा कांही निश्चय झाला. मग ते बापूंना म्हणाले.

“ बापूसाहेब ! देवाने मला दृष्टांत दिला आहे की आता सारी संकटे संपली आहेत. नसते तर्क कुतर्क करून घेऊं नका आता. फक्त !...

“ फक्त काय ? बापूंनी विचारले.

“ बाईची खानगी पुरंदरास करा ’

नानासाहेबानी सांगितले...

— ० —

कट्यारीवरलें लिंबू

पतीचा खून झालेल्या गंगाबाईची स्थिति आरंभी अगदी केविलवाणी झाली होती. खुनानंतर तिने सती जावे असा आग्रह आनंदीबाईने तिला करून पाहिला.

वाड्यांतल्या वाड्यात जेवढा तिचा छळ करतां येणें शक्य होते तेवढा आनंदीबाईने केला.

नारायणराव मारले गेलें, पेशवे आपल्या प्रजेला पोरके करून देवाघरी गेले हे वृत्त तिच्या प्रथम कानावर आले तेव्हां ती दासदासींच्या परिवारांत बसून वाड्यांतल्या गच्चीवर तिच्यासाठीच खास करण्यात येत असलेला ' भागा ' बाईचा खेळ पहात होती.

ज्या वेळेला घाबरत घाबरत धावत आलेल्या दासीने तिला ते वृत्त सांगितले तेव्हा ती खेळातली ' माकडीण ' नवऱ्याजवळून माहेरी जावयास परवानगी मागत होती.

पोरवयाचीच म्हणता येईल अशी गंगाबाई तो खेळातील प्रसंग पहाताना खदखदून हंसत होती.

येवढ्यांत धावत धावत धापा टाकत टाकत एक दासी आली. ती आली ती तशी आलेली पाहून ते खेळ करणारे जनावर बिचकले.

आणि काहीं वेळानें तेथला सारा परिवार बिचकला.

मूळीं येऊन पडलेल्या गंगाबाईला दास दासी विंझणवारा घालून शुद्धीवर आणू पहात आहेत तोंच खालून आनंदीबाई वर आली.

तिच्या बरोबर चार गारदी होते. त्या गारद्यांनी धाक दाखवून साऱ्या दासींना तेथून हाकलून दिले.

गजरा नांवाची एक दासी आपल्या धनिणीवर निष्टेने प्रेम करणारी होती. ती तेथून हलेना. तिच्या हातातला पंखा आनंदीबाईने हिसकाऊन दूर फेकून दिला तेव्हां ती आपल्या धनिणीला पदगाने वारा घालू लागली.

मग आनंदीबाईचे डोळे लाल झाले. मग गारद्यांच्या हातातली तळवार हवेत तळपळी...

आणि मग 'गजऱ्या' तली प्राजाची पाच फुले विस्कटली गेली, पाळा पाचोळा झाला !

काही वेळाने गंगाबाई शुद्धीवर आली आणि पहाते तो आपल्या अंगावरचे हिरवे वस्त्र दासी सोडून टाकीत आहेत आणि केशरी वस्त्र नेसवित आहेत असे तिला दिसले !

काही वेळाने आनंदीबाईने स्वतःच्या हाताने तिला माग प्यावयास दिली. नंतर ती तिला चटू लागतांच तिचा मळवट आनंदीबाईने भरला. अग्रफुले, आणि मुदा घालून सजविलेली गंगाबाईची वेणी आनंदीबाईने आपल्या हाताने सोडली.

मोकळे झालेले केस तिच्या पाठीवर खेरावेरा सोडून दिले. मग आनंदीबाईने तिचा हात धरून तिला उभी केली.

काही वेळाने शोकाच्या आणि मोगाच्या गुंगीत चालत असलेली गंगाबाई मागल्या चौकांतल्या माजघरांत येऊन पोंचली.

मग आनंदीबाईने तेथे असलेल्या गारद्यांना एका बोचक्यावरली पादरी चादर दूर करावयास सांगितली.

मग गंगाबाईने पाहिले...

श्रीमंताचे मुंडके त्यांत होते. आणि श्रीमंताचे हातपाय त्यात होते...

ते दृश्य पाहून गंगाबाईला पुन्हा मूच्छा आली. कांहीं वेळाने तोंडावर पाणी मारून आणि कांदा हुंगावयास देऊन तिला आनंदीबाईने शुद्धीवर आणले.

ती शुद्धीवर आली आणि रडावयाचा प्रयत्न करू लागली. पण आता तिच्या डोळ्यांनाही मूच्छा आली होती.

हर्ष आणि खेद यांतला अर्थ आता त्या डोळ्यांना उलगडता येत नव्हता. मग कांहीं वेळाने ती त्या बोचक्याकडे पाहून हंसू लागली !

वेड्यासारख्या हंसणाऱ्या गंगाबाईकडे पाहून आनंदीबाईला संताप आला.

“ परंपरेप्रमाणे तुला सती जावयास हवे—कळले. ” ती गंगाबाईला म्हणाली.

“ कळले ! ” गंगाबाई म्हणाली.

“ मग तू जाणार सती ? ” आनंदीबाई म्हणाली.

“ होय. मी आनंदाने सती जाईन. हे गेल्यानंतर मला तरी जणून काय करावयाचे आहे. ” गंगाबाई उत्तरली.

“ मग करावयाची तयारी ? ”

“ कर ! परंतु यात्रा ! हे पहा सती जावयाच्या आधी मला नानासाहेबाना काही सांगावयाचे आहे. श्रीमंतांनी...माझ्या पतींनी... माझ्याजवळ एक निरोप त्यांना सांगावयासाठी ठेविला आहे तो त्यांना सांगितल्याशिवाय मी सती जाणार नाही. तसे मी केले तर वर गेल्यानंतर स्वर्गातही माझे राया मला दूर लोटतील. ”

गंगाबाई निश्चयपूर्वक स्वराने म्हणाली.

“ ते शक्य होणार नाही. ज्याने आमच्याशी वैर धरले, ज्याने येवढ्या थराला आम्हाला गोष्टी आणण्यांस लावल्या त्या नानासाहेबाला मी वाड्यांत पाऊल टाकून देणार नाही ” आनंदीबाई म्हणाली.

“ तसे होणार नसेल तर माझे हाल ाल केलेंत तरी मीहून सती जाणार नाही. तुम्हाला हवे तर गारद्यांकडून त्यांना कापविलेंत, माझ्या गळरेला तोडलेंत तसें माझे कांहींही करा. तोंडातून ब्र ही काढणार नाही. ” गंगाबाई म्हणाली.

“ पाहून घेईन ’’ आनंदीबाई म्हणाली. मग तिने लत्ताप्रहार करून गंगाबाईला खाली पाडले. तिला आपल्या हातातें तिनें नाजूक जागी चिमटे घेतले. नंतर तिचे केस धरून तिनें तिला फरपटत दादासाहेब बसलें होते तेथे नेलें.

ते तिचे वर्तन पाहून दादासाहेबांशी बोलत बसलेल्या सुमेरसिंगालाही राग आला. परंतु तो कांहीं बोलला नाही.

“ हे काय करता आहात तुम्ही ! ” दादासाहेब आनंदीबाईला म्हणाले.

“ तुमची ही सून सती जात नाही म्हणते... आहे. ” आनंदीबाई गंगाबाईला आणखीन एक लाथ हाणीत म्हणाली.

“ आता असें कांहीं करू नका ! तुमचे खाजगत राग असे उगळू लागल तर सारे राजकारण बिघडऊन टाकाल. ” दादासाहेब म्हणाले.

“ ही म्हणते आहे कीं तुमच्या आमच्या वैऱ्याची आणि तिची गांठ घालून द्या. ” आनंदीबाई गंगाबाईचे केस ओढीत म्हणाली.

तिचे हे वर्तन पाहून मग सुमेरसिंग कंबरेपासून खड्ग वेगळे करीत म्हणाला,

“ बाईसाहेब, हे असे हाल हाल करून या बचडीचा प्राण कासाविस करण्यापेक्षा मला हुकूम द्या. मी एक घाव आणि तीन तुकडे करून टाकतो या लोण्याच्या गोळ्याचे ! परंतु... ”

“ त्यांचा छळ कशाला करता ! सती जाणार नसेल तर न जाऊ दे ! आपणाला आता असल्या आग्रहांत वेळ खर्ची घालावयास नको आहे. नानांची भेट तिला हवी असेल तर तेही घडून येईल. ” दादासाहेब म्हणाले.

“तुम्हांला कांहीं समजत नाही. तुमच्या राजकारणाच्या दृष्टीनेच मी म्हणते आहे...” आनंदीबाई पुढे बोलू पहात होती परंतु ...परंतु त्यांनी आपले भाषण अर्धवटच ठेविले. कारण त्यांच वेळी तिचे लक्ष दादासाहेबांच्या डोळ्याकडे गेले.

...ते अगदी लाल झालेले होते. त्या डोळ्यांत खून चढला होता.

मग गंगाबाईला तेथेच सोडून आनंदीबाई संतापाने आपल्या पायांने भुई शोडीत तेथून दूर झाली.

आनंदीबाई त्यावेळी सागत होती ते आपण ऐकावयास हवे होते असे वाटू लागण्यासारखी परिस्थिती आतां दादासाहेबांच्यापुढे वाटून आली.

पुरंदरच्या कित्यांतून बारभाई आपले राजकारण गंगाबाईचे नांव पुढे करून करू लागले. तेथे रहाणाऱ्या दिवस गेलेल्या गंगाबाईला नाना स्वतःच्या पापण्यांतले बुबुळ सांभाळावे तसे सांभाळित होते.

आणि पेशवाईच्या सुदैवाने त्यावेळी तरी सखारामबापू वगैरे मंडळी त्यांना विनविरोध सामिल झाली होती.

एवढ्या दूर पुरंदरासारख्या ठिकाणीसुद्धा आनंदीबाईने पैशाचे आमिष दाखवून गडकच्याला फितूर करून घेऊन त्याच्याकरवी गंगाबाईवर संकट आणावयाचा प्रयत्न केला. परंतु नानासाहेबांच्या सावधपणाने तो कट परीपक्व व्हावयाच्या आंतच फितूर माणसांना तोफेच्या तोंडावर बांधून उडविण्यांत आले.

या करून शिक्षा देण्याच्या मागील हेतू एवढाच होता की पुन्हा तसा प्रकार तेथे होऊ नये.

आणि असे दिवस जात असताना गंगाबाईच्या कानी आले की आपल्या पोटातले पाडस पोटातल्या पोटांत मरावे म्हणून आनंदीबाई राघोबादादाच्या सहाय्याने कांहीं मांत्रीकांना मदतीला घेऊन काहीं जारण मारणाचे प्रयोग करीत आहे.

या बाबतीतही नानासाहेबानी गंगाबाईच्या मनावर परिणाम होऊं नये म्हणून समजुतीची तोड काढली.

त्यांनीं पुण्यांतले प्रसिद्ध मंत्रिक माया शंकर गोसावी यांना गडावर बोलाऊन घेतलें आणि त्यांच्याकडून मंत्रजागर करावयास सुरवात केली.

‘मुलगा झाला तर मी तुझ्या दाराशी चवदाव्या दिवशीं अन-वाणी येईन.’ असा नवस गंगाबाई जेजुरीच्या खंडोबाला बोलली होती. आणि जेजुरीचे जागते दैवत तिच्या नवसाला पावलेहि.

ठरल्याप्रमाणें चवदाव्या दिवशीं सवाई माधवरावाला घेऊन गंगाबाई अनवाणी पायानें डोंगर चढून देवाच्या दाराशीं गेली.

तेथल्या कासवांवर प्रथम तिनें आपले लेकरूं ठेविले.

वेळ रात्रीची आठची होती आकाशानून चंद्र पृथ्वीला दुधाच्या घारानी स्नान घालीत होता. खाली पसरलेल्या पायऱ्यावरली दीपमाला एकाद्या प्रचंड पुस्तकांतील मजकुरा पुढील उद्गार चिन्हासारख्या दिसत होत्या !

नानासाहेब खंडोबाकडे डोळे लाऊन त्या कासवावर ठेवलेल्या बाळराजाकडे बोट करीत देवाला म्हणाले,

“प्रभुजी ! नवस बोलल्याप्रमाणें बाईं तुमच्या दाराशीं आलीं आहे. कांहीं चुकले मुकले तरी सांभाळणार आपणच आहांत. तुमचा आधार नसतां तर काहीं नव्हतें. आता आपण पाठीमागे आहात. आतां दुनिया दावा करूं लागली तरी आम्हीं कल्पांत कलूं. या बाळमुठींत तुम्हीं असे बळ भरा कीं पानपतावरली सारी कसर मुद्देमालीने भरून निघावी. बाई असहाय्य आहे. आपल्या छायेत ती उभी आहे, आणि आपला आधार तिला हवा आहे. ” नानासाहेब देवाची प्रार्थना करीत होते.

आणि बाहेरच्या आवारांत गंगाबाई कासवाच्या पाठीवरले लेकरू पुन्हा हातात उचलून घेऊन खंडोबाला प्रदक्षिणा घालावयाला गेल्या.

प्रदक्षिणा पुण्या करून झाल्यावर त्यांनी पुन्हा परत येऊन देवाचे दर्शन घेतले पुजाऱ्याने खोबऱ्याची वाटी आणि भंडारा फडक्यांत बांधून दिला. मग नानासाहेबांनी गोरगरिवाना मिठाई वाटली, ब्राह्मण जमा झाले होते त्यांना चादीची दक्षिणा दिली.

वाळराजाची दृष्ट काढावयासाठी पुढे आलेल्या मुख्यांना गंगाबाईने खण नारळ देऊन गौरविले.

पुन्हा सासवडकडे पालख्या घाऊं लागल्या तेव्हा चंद्र मध्यावर आला होता. वहिवाटीच्या लोकांनी अपरात्री घाट ओलाडला. सकाळी पुरंदर्याच्या वाड्यात फराळ करून मंडळी सासवडहून गडावर दुपार-पर्यंत गेली.

त्या रात्री गंगाबाईला स्वप्न पडले. खंडोबांनी तिच्या सर्वांगावर हळद उधळली. आणि तिच्या हातात लिंबू खोवलेली कट्यार दिली. आणि सांगितले की या कट्यारीवरले लिंबू कट्यारीवर आहे तो पर्यंत तुझ्या मुलाची फत्ते आहे तो विस्तवावरून चालेल परंतु त्याच्या पायाला फोड येणार नाहीत ! तो तुफानात जहाज हाकारील आणि तुफान तोडून परत वापस येईल ! तो आगीत पडेल आणि आगेची फुले करून परत येईल ! परंतु हे सारे घडेल ते तेथवरच की जेथवर या कट्यारी-वरल्या या लिंबाची आणि कट्यारीच्या पात्याची जुदाई झालेली नाही. सांभाळ ! पोरी सांभाळ ! आतां नू आई झाली आहेस सांभाळ हा उखाणा आणि सांभाळ ही कट्यार. . .”

आणि सकाळी उठल्यावर पहातात तो उशागती कट्यार पडलेली होती आणि त्या कट्यारीच्या टोकाला लिंबूही खोवलेले होते.

आणि गंगाबाई दुसऱ्या दिवशी पहातात तो आपले सारे अंग भंडार्याने पिवळे झालेले आहे.

मग त्या अभागी मातेला आपल्या जगण्याची धन्यता वाटली. तिने ती कट्यार सोवळे नेमून देव्हार्यांत ठेऊन दिली.

आणि पुढे ती रोज त्या कट्यारीची पूजा करू लागली

काळाचा रथ पुढें आणि पुढें धावत होता. राजांची राज्ञे धुळीला मिळाली; मंदिरांच्या मशिदी आणि मशिदींची मंदिरे करीत काळ चालला होता.

एकाद्या दरवेशासारखा पृथ्वीचे अस्वल दावणीला बांधून काळ चालला होता.

विश्वाच्या निर्मात्याला तो खेळ दाखवीत होता, त्या खेळाला रंग भरावा म्हणून तो पाळणें बांधीत होता आणि स्मशानातही वाती पेटवीत होता.

मृगजळांतील पाणी काढून घेत काळ चालला होता. वाळूतील तेल काढीत काळ चालला होता. त्याच्या रथाच्या घोष्यांच्या पायांत दहा घबघवे होते.

त्याच्या हातातले लगाम कलावंतांच्या हृदयाच्या तार्तीचे होते. त्याच्या रथाच्या चाकांच्या धावा गरम लोखंडाला आसवांच्या पाण्या-मध्ये थंड करून आकसून तयार करण्यांत आलेल्या होत्या !

बी बियाणांचे रोप करीत काळ चालला होता. रोपाचे झडप करीत काळ चालला होता. झडपाचे झाड करीत काळ चालला होता.

सवाईमाधवरावांनी आता पाळण्यातलें पोरपण सोडले होते. आता तें दुडुदुडु चालू लागले होते. धाऊ लागले होते.

पुन्हा उन्हाळे आले आणि मेदिनीला तापवात तेले. पुन्हा पाव-साळे आले आणि पृथ्वीला थंड करीत गेले.

नानांच्या सावलीत सवाई माधवराव वादत होतें. गडावरली हवा चांगली होती. बेतशीर अन्न, वक्तशिर वागणें, सालस गुरुजी, यामुळें ते ' मोठे ' होत होते.

' पेशवेपदाचे पदाधिकारी ' म्हणून बाळराजांचा मान सारेच राखीत. परंतु बाळराजे खेळावयाच्या वेळेला गडावरल्या गरीब बाळ-गोपाळातही मिसळत.

महाभारत आणि रामायण यांचे वाचन आणि मनन नाना-
साहेब त्यांच्याकडून करऊन घेत.

नानासाहेब बाळराजांना सागत,

“ तुमच्यावर फार जबाबदारी आहे, श्रीकृष्णासारखा तुमचा
जन्म चमत्कारीक परिस्थितीत झाला. आणि तसेच तुम्हांस पराक्रमी
झाले पाहिजे. ”

आणि पेशवे वाढत होते.

त्यावेळची भोंवतालची परिस्थिती...!

◆ ◆ ◆ ◆

बारभाईंनी गंगाबाईला पाठीमागे घालून आपल्या विरुद्ध
पवित्रे टाकले असे समजताच राघोबांने हैदरअली विरुद्ध उपसलेली
आपली प्रतापी समशेर म्यान केली. त्याच्याशी तडू केला. त्याला
आपल्या बाजूचे करून घेऊन तो पुण्याकडे येण्यासाठी वाऱ्याचे वेगाने
निघाला

तो पंढरपुरावर आला तेव्हां बारभाईंच्या बाजूने त्याच्या अंगा-
वर व्यंककराव चालून गेले. परंतु थोड्याशा झुंजीनंतर व्यंककराव मारले
गेले.

या विजयानंतर राघोबांनी आपली ‘भरारी’ खुद्द पुण्याकडे वळविली.
परंतु पुण्याच्या आसमंतात येऊन पोचताच त्यांना बातमी कळली की
राजधानीतला बंदोबस्त अत्यंत कडनिकडीचा आहे. तेथे आपल्या घोड-
दळाची डाळ शिजावयाची नाही.

मग त्यांनी आपल्या टाली बऱ्हाणपुराकडे वळविल्या. त्याचा
पाठलाग करण्यासाठी पुण्याहून हगिपंत फडक्यांनी आपल्या पंचकल्या-
णावरती रिकीची चढवून टाच मारली.

दादासाहेबांनी शिंदे होळकरांशी सूत्र बांधावयाचे पुष्कळ प्रयत्न
चालविले होते. ते दोघे कांहीं करतील तर..... ?

परंतु ते दोघे मातबरही अनेकदा ‘डाव पेचांचे’ राजकारण करून

चुकलेले होते. तलवार आणि कलम या दोघावरही त्या दोघांचे सारखेच प्रभुत्व होते.

पेशव्यांच्या घरांतल्या दुफळीत प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष आपला फायदा जेवढा करून घेता येणे शक्य होणार होते तेवढा ते करून घेणार होते.

पेशव्यांना द्यावयाच्या ' थकवाकी ' बदलची तगादे करणारी पत्रे त्यांना नानासाहेबाकडून सारखी जात असत.

राघोबादादाच्या या खुळाचा उपयोग ती ' थकवाकी ' कमी करून घेण्यांत करता आला तर ते त्या दोघा सरदाराना हवे होते

आपण प्रत्यक्षपणे कुणाच्याच बाजूचे नाही असे दाखवीत नानासाहेबाना आणि राघोबादादाना त्यांनी चाळवीत ठेविले होते.

परंतु जेथे कांही करणे होत नाही तेथे माणूस पार दिवस विश्वास ठेऊन रहात नाही दादासाहेबांनी शिंद्याचा नाद लवकरच सोडून दिला. आणि होळकरांनाही त्यांनी दुरुन नमस्कार केला. इथे राहून कार्यभाग कांहीच राहत नाही असे पाहून ते मग वेगाने गुजराथेकडे धाऊं लागले.

आनंदीबाईला दिवस गेले होते. वाटेत लागलेल्या धारच्या किल्ल्यात तिला ठेऊन ते पुढे मार्ग काढूं लागले.

त्यांच्या हालचालीवर हरिपंताचा डोळा तेल घालून उघडा होता. मही नदीतून ते पार होण्याच्या प्रयत्नांत असताना हरिपंताच्या सैन्याने त्यांच्याशी काटघाई केली. सूर्य उगवला आणि पुढे चंद्रही उगवला...

पुन्हा सूर्य उगवला तेव्हा पराजयाने मानखंडना झालेले दादासाहेब इंग्रजांच्या सुरतेच्या वखारीच्या दिशेने जीव घेऊन धाऊं लागले.

आणि पुन्हा अनेकदां सूर्य उगवला, आणि पुढे ज्यांच्या राज्यावर तो कधीच मावळणार नव्हता अशांच्या खाशाशी दादासाहेब तहाची बोलणी करूं लागले.

सुरतेच्या तहांत दादासाहेबांनी लिहून दिलें की, “ बारभाईना मोडून मला गादीवर बसविलेंतर त्यापार्थी झालेला फौजफाट्याचा खर्च देऊन साष्टी वसईच्या आसमंतातला एकोणीस लक्षाचा मुख्य मी तुमच्या स्वाधीन करीन.” हा तह होताना सवाई माधवराव दहा महिन्यांचे होते तात्कालिक खर्चालाही त्यांनी इंग्रजांपासून काहीं उचल केली.

आणि व्यापारी वृत्तीच्या इंग्रजांनी दादासाहेबांच्या जवळील ‘जडजवाहीर’ आपल्या तिजोरीत ‘साभाळण्या’साठी म्हणून ठेऊन दिलें.

हा तह होत असताना नानासाहेबांनीही आपले हात हलवावयास सुरुवात केली. हातातले सारे एके दाखवावयाची हीच वेळ आहे असे पाहून त्यांनी ‘शिंदे होळकरांना’ थक बाकीत मृत देऊन टाकली आणि त्यांच्यावद्दून कलकत्तेकर इंग्रजांच्या कानावर जाऊन आदळेल, अशी ‘बाल पेशव्याशी’ आगही स्वभिनिष्ठ आहेत अशी गर्जना करून घेतली. याचा परिणाम !

◆ ◆ ◆ ◆

वेळ आली .. किंवा वेळ येईल तेव्हा शिंदे होळकर माझ्या बाजूचे आहेत असे दादासाहेबांनी सुरतेला तह करताना सांगितले होते.

ते खरे वाटून कर्नल किटींग फौज घेऊन दादाच्या बरोबरीने गुजराथकडे निघाला होता.

‘शिंदे होळकरांनी’ आणि सवाईमाधवरावांच्या पक्षाचे आहेत अशी घोषणा करताच कलकत्त्याहून हुकूम आला की...

गव्हर्नर जनरलला तुम्ही करीत असलेले हे दादासाहेबांबरोबरचे राजकारण पसंत नाही. कंपनी सध्या पैशाच्या अडचणीत आहे. मराठ्यांसारख्या मातबर शक्तींशी आताच लढा उभा करण्यास कंपनी असमर्थ आहे पुढे टाकलेले पाऊल तुम्ही मागे घ्या.—’

गव्हर्नर जनरल केवळ हा हुकूम सोडूनच थांबला नाही. त्याने कर्नल अण्टन नावाचा आपला वकील पुरंदरावर नानासाहेबांकडे तह करण्यासाठी पाठविला.

त्या तहान्वये केवळ या राघोबादादाने केलेल्या घरभेदीपणामुळे नानासाहेबांना ' साष्टी 'वर पाणो सोडावे लागले.

पुरंदरच्या या तहाने इंग्रजांनी राघोबाला आश्रय देऊ नये असे ठरले.

बारमाईचे डोके पुरंदरला आलेला ' अष्टन ' वकील इकडे कुर्तडीत होता तेव्हा...

◆ ◆ ◆ ◆

' तोतया ' रत्नागिरीच्या कैदेतून किल्लेदाराला आपल्या बाजूला फिरू करून घेऊन मोठ्या इतमामाने बाहेर पडला.

मी ' इतमाम ' शब्द वापरला हे वाचकांनी लक्षांत ठेवावे. एकाद्या चोरासारखी सुखनिधानने आपली सुटका करून घेतली नाही. सर्वांना आपण ' भाऊसाहेब ' आहोत असे भासवीत तो किल्याबाहेर पडला आणि अंबारीत बसला.

त्याने सैन्य जमा केले. त्याने शिंदे होळकरांना पत्ते लिहिली. त्याने स्वतंत्र तहदी करावयाच्या वाटाघाटी मोठमोठ्या असाहीशी आरंभिल्या.

गावामागून गावाला आपण ' भाऊसाहेबच ' आहोत याची ' खात्री ' पटवित तो तोतया मार्ग आक्रमित होता.

"आपण पुण्यास येणार आहोत 'पंचारती' घेऊन मला ओवाळ-प्यासाठी तयारीत ऐस." असा निरोप त्याने पार्वतीबाईंना पाठविला होता.

पार्वतीबाईंनी अजून आपल्या कपाळावरचा मळवट पुसला नव्हता. आपला पति जिवंत आहे असे तिला वाटत होते.

आणि 'सुखनिधान' हा तोतया आहे अशी अजून तिची पुरती खात्री पटली नव्हती.

आणि पार्वतीबाईंच्या जागी कुठलीही दुसरी स्त्री असती तरी मलमळविरल्या या मलमळी भासामध्ये स्वतःचा दुःखी जीव काही वेळ गुंतवून टाकावयाचा चाळा ती करती.

एकाद्या प्रिय व्यक्तीच्या मरणाच्या बाततीत जर संदेह असेल
तर त्या संदेहाचा अर्थ ती व्यक्ती जिवंत आहे असाच लावावयाची
घडपड ऋणानुबंधांच्याकडून होत असते.

आणि बाळराजे वाढत होते !

आणि कठ्यारीवरले लिंबू कठ्यारीवर होतें.

—०—

पटावरील सोंगटी पटावर

“ शिंद्याना लिहा की पेशव्याना तुम्हाशी कांही महत्वाचे खलवत करावयाचे आहे. कामकाज निकडीचे आहे. बेवावयास बसला असाल तिकडे तर आचवयास इकडे या ” नाना साहेब आपल्या सरकारकुनाला सांगत होते.

जेवढे बुद्धिबळाने निस्तरता येते तेवढे अरिष्ट त्यांनी निवारलेले होते. आता या तोतयाचे बळ वाढले आहे असे पहाताच...

कोणाचे प्रतापशाली खड्ग पेशवाईला धोक्यांत घालू लागले की शिंद्याच्या अवदागिन्या दक्षिणेच्या बाजूला पालऊ लागत.

आणि शिंद्यांची कवाईती फौज येते आहे अशी आवई उठली की शत्रूचे बळ निम्मे अधिक कमी होई.

त्या काळांत पाटीलबोवाचा दरारा हा असा होता. ते तिकडे उत्तरेत गुंतलेले असत तोवर हैदर गडबड करी, निझाम तोंड सोडून बोलें.

परंतु ते उत्तरेतून दक्षिणेकडे येत आहेत असे समजले की हे सारे अहलल डुरंर करणारे—अह्लाचे प्यारे असामी मैफलीतील अस्ताई गाबयास आरंभ करीत.

तोतया, पटवर्धनांना आणि फडक्याना आटोपण्याच्या पलिकडे होता. आणि आता तर तो मुंबईकर फिरंग्याच्या आश्रयाची आशा धरून समुद्रांत उतरावयाच्या वेतात होता.

धुलुपांचें आणि आग्रयांचें आरमार त्याला जमिनीवरून इकलें शकत नव्हते. आणि हुशार तोतया तें असें जमिनीवर गुंतलेले अस- तांना तो आपल्या नशिवाचे जहाज दरियात लोटणार होता.

भाऊसाहेबांचा हा तोतया एक खुळ लागलेला शहाणा होता. त्याच्या व्यक्तित्वाचे नीट निरिक्षण केले म्हणजे आज आपणाला वेड्याच्या इस्वितळात तशा तऱ्हेची काही माणसे असलेली दृष्टीस पडतात.

अशी माणसे आरंभी अत्यंत बुद्धिमान असतात. योग्य संधी मिळाली असती तर, तर, जगातीस थोर पुरुषांच्या यादीत त्यांचे नाव नोंदले जाण्याची शक्यता असते.

...परंतु त्याच्या दुर्दैवाने अशी संधी त्यांना मिळत नाही. मग...मग...मग...

...मग 'जे' होण्याचे त्यांची अपेक्षा असते त्याची आरंभी ते नक्कल करून लागतात.

सामान्यतः हे असे होते. परंतु एकाद्याचे 'तोतये' पण पत्करण्याची खरीच संधी चालून आली तर अशी माणसे 'प्रत्यक्षपणे'च त्या व्यक्तीचे 'भूत' होतात. आणि असे दुसऱ्याचे 'व्यक्तित्व' त्यांनी एकदां पत्करले म्हणजे जवळ असलेली अमोघ बुद्धिमत्ता ते मोठ्या हिरीरीने आणि चातुर्याने आपल्या व्यक्तित्वाचे 'नकली' नाणे जगाच्या बजरात चालवावयाच्या प्रयत्नात लागतात.

सुखनिधान हा असा होता !

नानासाहेबांची खात्री होती की तो तोतया आहे आणि म्हणूनच.....?

तोतयाला पाटिलबाबांनी गिरफदार केले. आणि पटवर्धनांच्या स्वाधीन केले. आरंभी त्याला मिरजेच्या किल्यांत ठेवण्यांत आले.

नंतर पुण्यात रावताबाई जव्हा उघड उघड नानाशा हुजत घालूं लागली तेव्हां नानानी नाइलाजानें त्याला पुण्यात आणले.

मग नानानी चौकशी केली, आणि त्या उघड चौकशीत असें सिद्ध झालें कीं तो ' तोतया ' आहे.

मग फरसखान्याच्या हौदावर फळ्या टाकून चौथरा बनविला गेला. आणि तोतयाला मृत्युदंड देण्यात आला.

अगदी जीम बाहेर पडावयाच्या वेळेला देखील आपण माऊ-साहेबच आहोत अशी चोंच त्यानें मारली.

त्याला मूठमाती देऊन नाना मोकळे झालें आणि पुन्हां आवती भोवती पाहूं लागतात तो.

◆ ◆ ◆ ◆

हैदरवर चालून गेलेल्या हरिपंत फडक्याच्या आणि पटवर्धनाच्या फौजेन फितुरीच्या वेळीवरील पराजयाची फुलें उमळूं लागली होती.

आणि फितुर करून घ्यावयाला योग्य अशीच त्या वेळेला त्या सैन्यातील शिपायांची परिस्थिती होती. कधीं कादा, कधीं भाकर आणि कधीं तेही नाहीं असें ते सैन्य अनेक उन्हाळे आणि अनेक पाव-साळे लढे लढत होते; आणि आता धोंड्यात निजणाऱ्या आणि कोड्यात जेवणाऱ्या त्या शिपायांच्या अंगावर धड वस्त्र नव्हतें; धड शस्त्र नव्हतें. शिल्लेदाराच्या पगड्यावरील 'जरी' काळ्या पडल्या; खुद्द सेना-पतींचे डेरे कोल्हाट्यांच्या राहुत्र्यांच्या अवकळेली येऊन पोचले !

मुशाहिराचे दर्शन नाहीं, आणि चौविस कलाक डोळे उघडे ठेवावयास भाग पाडणारा हैदरासारखा हिकमती शस्त्र...

“पैसे पाठवा ! रकमा पाठवा ” असें निरोप पण्याला पाठवून पाठवून फडके, पटवर्धन अगदीं जेरीस आले होतें.

केवळ ' इमाना ' सार्थी आजवर ते शिपाई लढत आले होते. परंतु उपाशी पोटाच्या वरल्या छाताडातून सिंहाच्या गर्जना

बाहेर पडत नाहीत. मलात हवा नसल्यासारखी त्या दोघा सरदारांची गत झाली होती.

डोळे पुण्याकडे आणि तलवार हैदरकडे ठेवीत लढणाऱ्या त्या दोघा सरदारांना अखेर पुण्याहून एकदाचा निरोप आला.

निरोप आला की असेल त्या परिस्थितीत पुण्यास या....

◆ ◆ ◆ ◆

थोडीशी वाताहात झालेले ते सैन्य अर्धा लढा टाकून पुण्याकडे परत फिरले. आणि याच वेळी कोल्हापूरकरांचे भाले पटवर्धनाच्या मुलखावरले आभाळ हलक्या हाताने उसळू लागले.

मग महादजी शिंदे नानासाहेबाच्या सांगण्यावरून वानवडीन कोल्हापूरकरांच्या अंगावर जाण्यासाठी हलले.

...परंतु त्यांचा मुकाम पुण्यापासून दहा मैलावर गेला नाही तोंच त्यांच्या घाकाने कोल्हापूरकरांनी पटवर्धनाच्या मुलखानून केलेले नुकसान भरून देऊन आपला पाय काढला.

मग महादजीनी बाहेर पडल्यासरशी पंढरपूर जेजुरीची यात्रा केली आणि ते परत पुण्यास आले.

◆ ◆ ◆ ◆

या साऱ्यांतून नाना मोकळे होतात तोंच पुन्हा एक अस्तनी-तला निखारा त्यांचे भुंजदंड भाजू लागला.

सखारामबापूंनी येथपावेतो नानासाहेबाशी हातात हात घालून सहकार्याने कामे केली. परंतु मनापासून ही दोन्ही थोर मंडळी एकमेकाना पाण्यात पहात होती.

सवाई माधवरावाशी एकनिष्ठ राहूनही जेथे नानासाहेबाशी वैर करता येणे शक्य होते तेथे ते करावयाची बापूंची तयारी होती.

सखारामपंताची बुद्धिमत्ता नानासाहेबाच्याच तोडीची होती. शिवाय त्यांनी काही उन्हाळे पावसाळे त्याच्यापेक्षा अधिक पाहिलेले होते.

हे सारे होते परंतु मध्यंतरी दादासाहेबांच्या बाजूला त्यांच्या मनाचा कल छुकला गेल्यामुळे पेशव्यांच्या घरच्या मंडळींचा त्यांच्या-वरला विश्वास नानासाहेबांच्या एवढा नव्हता.

आज उघड उघड अशी परिस्थिती होती की पेशवे नानासाहे-बाना वडीलकीचा मान देऊन वागत होते.

आणि नानासाहेबाना हा घरींदारी मिळणारा मान पाहून गारदी मनांतल्या मनांत रागाऊन जात, असे मनातल्या मनात संतापून जात असताना फार दिवस निष्क्रीय रहाणे त्यांना शक्य नव्हते.

मग फिरून एकदा त्यांनी काही हालचाली करावयाच्या ठर-विल्या. स्वतः नामानिराळे राहून जे काही डाव खेळता येतील तेवढेच ते खेळू लागले.

या वेळेला त्यांच्या हातातला त्यांचे डाव खेळावयासाठी मोराबा-दादाच्या स्वरूपात एक उघड भिडू मिळाला.

या नानाच्या तुलत भावाला हाताशी धरून ते नानासाहेबांच्या विरुद्ध एक घडयेल करू लागले.

नानाच्या नजरेतून अर्थातच नेहमीप्रमाणे हीहि गोष्ट निसटली नाही. कट चागला शिजून येईतो ते कांहींच भोलले नाहीत.

कट करणाऱ्यांना असे वाटू लागले की आता आपले फासे सवाई माधवरावांच्या कंठाभोवती आणि पर्यायाने नानासाहेबांच्या भोवती पुरतेरणाने पडलेले आहेत. आता गाठ मारावयाचाच काय तो अवकाश की दादासाहेबांची फत्ते....

...की नानासाहेबांचे डोके हत्तीच्या पायाखालीच... की सखारामबापू मुख्य कारभारी...

...आणि ते उजवा हात तर आपण डावे हात पेशव्यांचे ! आणि मग...

नाव ! पैसा ! नाच आणि रंग.

आपले नांव नानासाहेबांसारखे व्हावे असे मोगेबादादांना फार फार वाटे. आणि या एकाच महत्वाकाक्षेच्या आहारी जाऊन त्यांना दादासाहेबांशी पत्न्यवहार ठेविला.

लेखी पुरावा हवा तेवढा सांपडेल असा विश्वास वाटताच नानासाहेबांनी पटवर्धन फडक्यांना पुरंदरपाशी जमा व्हावयास सांगितले आणि असे ' भुजबळ ' वाढऊन ठेविल्यानंतर त्यांनी मोराबा-दादाला गिरफदार करून नगरच्या किल्याकडे रवाना केले.

सखारामबापूंच्या वाटेस या वेळीं नाना गेलें नाहींत. तें का गेले नाहींत यांचे कारण असें होतें कीं बापूंचे नांव प्रत्यक्षपणें चिठ्ठी-चपाटींत कुठेच गुंतलेलें त्यांना आढळून आले नाहीं.

पुरंदरच्या तहाने इंग्रज ' आपला ' झाला अशी समजूत करून नानासाहेब आपल्या अफाट राज्यविस्तारातील अंतस्थ वसुलीकडे लक्ष द्यावयास लागले होतें तोंच.....

♦ ♦ ♦ ♦

कलकत्याहून त्यांच्या बातमीदाराचे त्यांना पत्र आले कीं,
' दादासाहेबांच्या नादी आता कलकत्याचे गव्हर्नर जनरलही लागले आहेत. पुरंदरच्या तहाच्या कागदावरील शई पुरती वाळते न वाळते तोच त्याचा बोळा करून केराच्या टोपलीत टाकून द्यावयाची येथे तयारी सुरू आहे. पुण्यातल्या ' बारा ' तळे ' स ' काराविल्हे आणि 'मो'क्ष पदाची इच्छा धरणारे ' चंचला ' रुधिरासक्तास अनु-कुल झालेले आहेत. फिरंगी सुरतेच्या तहाला पुन्हां डोक्यावर घेऊन मुंबईत उतरतील. तरी सावध....

आणि मग नानासाहेबांनी या परद्विपस्थांच्या राजकारणाला अधिक रंग भरावयासाठी पुण्याच्या दरबारात एका दुसऱ्या परद्वि-पस्थाला आणून मानमरातबाने गौरविण्यांस आरंभ केला.

' सेंट ल्युबिन ' या फ्रेंचाचे प्रस्थ नानासाहेबांनी पुणें दरबारांत येवढें वाढविलें कीं,

..पुण्याच्या इंग्रज वकीलाने आपल्या पत्रांतून कलकत्त्याकडे वारंवार त्याबद्दलची बातमी महत्त्व देऊन पाठविली.

नानासाहेबाचे आणि सेंट ल्युचिनचे प्रत्यक्ष असे बोलणे औपचारिक स्वरूपाचेच होत होते.

...परंतु पुण्याच्या इंग्रज वकीलाचे पित्त हनके भडकले की त्याने एक दिवस नानासाहेबाची मुद्दाम गांठ घेऊन सांगितले की...

“तुमचा आमचा पुरंदरला तह झाला. आपण तुपण जान मध्ये जान मिमळलेले दोस्त झालो. अमें असता आमचा दुष्मन असलेला हा फ्रेंच माणूस पुन्हां गौरवाने सांभाळता याचा अर्थ काय !...”

...या त्याच्या कपाळावर आठ्या घालून केलेल्या बोलण्यावर नानासाहेब सस्मित उतरले,

“हे पहा, हे तुमचे दुष्मन आहेत हे कबूल. परंतु प्रत्यक्षपणे त्याचे तुमचे आज युद्ध बुठे चालू आहे ! तसे असते तर गोष्ट वेगळी होती. मग आम्ही या माणसाला पुण्यात पाऊलही टाकून दिले नसते. परंतु आता काही त्याचे तुमचे जंग प्रत्यक्ष चालू नाही. आतां तुम्ही म्हणता तसे आम्ही त्याला हतमानाने वागवतो; परंतु, परंतु त्याचे कारण असे की साऱ्या परद्विपस्थाना आम्ही आमचे महत्मान समजतो. महिना पंधरा दिवस ते रहाणार, अगदी दोन महिने म्हणजे शिकस्त, डोक्यावरून पाणी गेले. मग निरोप, अत्तरगुलास. आणि या दोन महिन्यात दिवस रात्र जर गाठी भेटी झाल्या त्याच्या आमच्या तरी त्यांत बातचीत इकडल्या नाचरंगाची तिकडल्या गाणे बजावण्याची...तर काय ! थोडी मैफल, थोडी शिकार ‘थोडे देणे घेणे’...आणि मग त्यांचा आमचा निरोप....तुमचे आमचे लोभ बंधुभावाचे. हे किती झाले तरी दहा हात दूरचे...”

नानासाहेबांनी हंसत हंसत दिलेल्या या उत्तराने त्या इंग्रज किलाचे काही समाधान झाले नाही.

कारण त्याच्या हेराने त्याला त्या दिवशीच रात्री बातमी आणून दिली की अगदी नवीन घर्तीच्या तोफा ओतण्याचे काम खडकावरल्या भट्टीखान्यात पुण्यात सुरू झाले आहे. आणि चार निष्णात फ्रेंच इंजीनिअर या कामावर देखरेख करीत आहेत.

नानासाहेबांच्या हेराने दुसरे दिवशी नानासाहेबाना येऊन बातमी दिली की,

“ कलकत्याहून हुकूम निघाला आहे की मुंबईतल्या फिरंग्याने कल्याणला पोचून घाट उतरावयास लागावे.

ही बातमी ऐकून घेऊन नानासाहेब हंसले, आणि स्वगत पुटपुटले.

“ काही हरकत नाही ! फिरंग्यांना आमचा हिसका कसा असतो हे पहावयास हवे असले तर आमच्याही अंगरख्याच्या अस्तन्या आम्ही वर सारलेल्या आहेत. ”

आणि मुंबईहून पुण्यावर चालून येणाऱ्या फिरंग्यांना नानासाहेबांनी खूप खूप पुढे येऊन दिले. आणि मग वाहळातून पुरतेपणी-बाहेर येऊन दिलेल्या सापाची शेपटी उडवावी तशी घाट उतरून पुढे आलेल्या फिरंगी फौजेची नानासाहेबानी रसद मारून टाकली. आणि पोटा दिले झालेल्या या सैन्याला त्यांनी वडगावावर तोंड दिले.

आणि मग...

कर्नल इगर्टनच्या फौजेला सर्व 'मराठा सरदारमंडळा'ने एकीने आणि नेकीने तोंड दिले.

कॅप्टन स्टुअर्ट मारला गेला...

आणि कार्ल्याला कोंडीत धरलेल्या फिरंग्याला वडगावाजवळ

गराभव पत्करून आपल्या दाली संभाळीत आणि तळवारी टाकीत टाकीत मार्गे फिरावे लागले.

आणि दादासाहेब ...!

त्यांना शिंद्यांच्या स्वाधीन व्हावे लागले. पुन्हा पटावरून उडालेली सोंगटी पटावर आणून ठेवण्यात आली.

...आणि येवढे झाल्यावर मग नानासाहेब एकदा आपल्या मना-
तल्या मनात पुन्हा एकदा हंसले.

तुणतुण्याच्या तारेवरलें बोट

“ गोपाळ ”

गंगाबाईने पाठविलेली जासूदजोडी सासवडातल्या गोपाळ गाईराच्या दाराशी येऊन त्याला हाकारत होती.

मग गोपाळा बाहेर आला.

“ आपल्याला बाईंनी गडावर बोलाविले आहे. ”

“ येतो ” गोपाळाने उत्तर दिले.

“ साथीचे सामान पण बरोबर घ्या ! ” निरोप्याने सांगितले.

“ होय...” गोपाळाने उत्तर दिले.

“ आज राजांचा वाढदिवस आहे. ”

“ आलं लक्षात. ” गोपाळा म्हणाला.

“ कांहीं नवीन पवाडा ऐकवा आज. ”

“ होय ! ऐकवीन ” गोपाळा म्हणाला

मग जासूदजोडी निघून गेली.

मग गोपाळा तुणतुण्याची तार ताणू लागला. गडावर तो सर्वांचा आवडता शाहीर होता.

गंगाबाईला म्हणता यावी म्हणून गोपाळाने देवाघर्मावर किती-तरी गोड गाणी रचून दिली होती.

श्रीमंत सवाई माधवरावावर ही त्यांनी काही गाणी करून
बाईसाहेबांना दिली होती.

त्यांतले एक गाणें.....असें होते.

खडी साखरेचा खडा

माझा चिमणा बाई चिमूखडा ॥ ध्रु ॥

या हृदयाचा हेलकावा

मायेचा ममतेचा मावा

पुण्याईचा पावा रंसरंगाचा रावा

पान्हे पीता पंख फडफडवीतो फडाफडा ॥ १ ॥

रांगतो ग दुडदुडा

डोलतो कादुन फडा

पदरासंगे घेतो झडा

इवल्या हातांनीं गळ्या भवताला घाली वेढा ॥ २ ॥

हा माझा गुलाबी गुलाल

संसाराच्या अंधारी ही मशाल

राहो खुशाल...राहो खुशाल

हा कुंची अंगड्यातला छकडा ॥ ३ ॥

हे गाणें गंगाबाईंचे आवडते होते. आपल्या बाळराजांना ती
हेंच गाणें म्हणून शोपवीत असे.

आतां ' राजे ' बाळ राहिले नव्हते तरी आईच्या अधरावले
तें गाणें अजून जसेच्या तसेंच होते.

नानामाहेबाचेही गोपाळ शाहीरावर प्रेम होते- महाराष्ट्रात
त्याचा फार बोलबाला नव्हता. त्याचें जीवन सामान्य, सज्जन माणसा-
सारखे होते.

इतर शाहीराप्रमाणें आपल्या बायकांना वनवासी करीत मुर-
ळ्यांचा तांडा जवळ बाळगून माडींवरती बसले, मांडीवर मान

ठेऊन रुसले, हंसता हंसता रडले, रडता रडता हंसले, फसले ग बाई फसले' असली गाणी (!) किंवा लावणी गात गावामागून गावे तुडवत तो जात नव्हता.

आपल्या गावांतल्या गोरगरिवाच्यावर तो कवने करी, आणि विनामोव्दल्यानें तीं उरुसामध्यें म्हणून दाखवी.

राजाला प्रजेचा त्राता समजूनच तो त्यांवर कविता करीत होता. आपल्या शाहीराच्या पेशाला ' चारित्र्या ' ची जोड हवी म्हणून तो सारा वेळ ईश्वरोपासनेंत घालवी.

लग्न त्याने आतापर्यंत केलें नव्हते आणि पुढें तें करण्याचा त्याचा विचार नव्हता.

लग्न का करीत नाहीस असे कुणी विचारले तर तो सागे,

“ शाहीराला लग्न कशाला हवें. ?

जो जगाचा भाट आहे त्याने बाईलीची खाट मांडावयाचा घाट कशापायीं घालायचा ? विश्वदात्या साऱ्या स्त्रियांना ज्याला आया बहिणी मानावयाचे आहे त्यानें एकाच बाईलीकडे वेगळेपणानें पहाणें कसें शक्य आहे. आणि हे सारे सोडून दिले तरी जातिवत शाहीराला शूर मर्दाचे पवाडे गाऊन जिथे स्वतःचे पोट भरता येत नाही तिथें जन्माला घातलेल्या चिह्ना पिलाना त्यानें काय बोरी भोकरी भरवाव्या ? आजचे सावशिलेदार, राव सरदार लावणीवर आणि लवंडीवर रक्कम खुदी करावयास तयार आहेत ! परंतु...परंतु...परंतु फत्तरांना पेटविणाऱ्या शिपायप्याद्यांचीं धमनी धमनी तापविणाऱ्या, दुष्मनाच्या सिंहासनाला चळचळा कापविणाऱ्या त्या पवाडे लिहिणाऱ्या कलमाची किंमत फुटक्या कवडीचीहि इथे नाही इथे आज मोल आहे तोल गेलेल्या मस्तवाल, मिजाशी, मतवाल्या छचोर अंबू गंगूचे ! इथे आज रसिकता नागझरीतून नौकाविहाराला निघालेली आहे. भागिरथीचे पाणी इथे आज नूळ मरावयासाठीं उपयोगात आणले जाते. हे

आज असें आहे आणि उद्याही असेंच होत रहाणार ! हीन अभिरुचींचा ज्हास असाच वाढता रहाणारा असतो. आज ज्यांचे कवित्व गौरविले जातें त्यांचेच उद्याही गौरविले जाईल. त्या छिनाल-वर्तनाच्या, छिनाल शाहीराच्या बेताल कवित्वाची आजच्याप्रमाणें उद्याही आरती होईल. परंतु परवा...! कधीतरी कालचक्रातून यांची स्मृती हकालपट्टी होऊन दूर जाईल आणि मग आमच्या सारख्यांच्या हकाच्या कायमच्या जागा आम्हाला मिळतील. कालपुरुषाचा कंठ असलेले आम्ही जातिवंत शाहीर, जन्माजन्मांचा विचार करीत नाहीं. प्रत्येक जन्म आम्ही मृत्युकडे गहाण टाकतो. एका ध्येयासाठी आम्ही जगतो. एका घर्मासाठी आम्ही उरतो. आम्ही स्वतःला भगवंताची मुरली समजतो. राम आलेले आम्ही पहातो. श्रीकृष्ण गेलेले आम्ही पहातो. धुवून कपडे स्वच्छ करावे तसे मरण आमचे जुने देह धुऊन टाकतो. मुक्ति आजही आम्हांला मिळू शकेल. जातिवंत शाहीर पृथ्वीच्या प्रगतीसाठी हातात कलम घेतो आणि ती प्रगती 'असीम' असल्या-मुळे जातिवंत कवीची परंपरा कधीच खंडीत होत नाही. अशा शाहीराना नाव नको असते. अशा शाहीरांना गाव नको असते. अशा कवींना कुणाचे दास व्हावेसे वाटत नाही. अशा कवींना कुणाचे 'हांसू' झालेले आवडत नाही. धवधव्याच्या धारेप्रमाणें गणमात्राच्या बेध्या तोडून, फोडून टाकीत अशा कवींची प्रतिभा वायुलहरीच्या स्कंधावर बसून दहा दिग्गजाना भेट देऊन परत आपल्या प्रस्थानी येते. अशा कवींनी लिहिलेल्या कवितेतील प्रत्येक कानामाला अंधजनांची काठी होते. अशा कवींच्या कवितेतील प्रत्येक अनुस्वार आजच्या आणि उद्याच्या सीतासावित्रीचे कुंकू बनते. ”

गोपाळाचे हे असले बोलणें नानासद्देबांना फार आवडे. सवडीत सवड काढून ते त्याच्याशीं तासन् तास बोलत बसत.

इतर शाहीरासारखा मान लवऊन गोपाळाने मुजरा कधीच कुणाला केला नाही. आणि बिदागीची अपेक्षा न करणाऱ्या त्या

स्वतंत्र रहाणाऱ्या शाहीराने आपल्यापुढे मान वाकवावी असेही कुणाला वाटले नाही.

◆ ◆ ◆ ◆

गडावरला वाददिवसाचा सोहळा संपल्यानंतर आपले डक तुणतुणे बंद करून ठेऊन डोगर उतरावयाच्या तयारीत तो होता.

येवढ्यात नानासाहेबांच्या निसर्बतीतला एक नोकर त्याला बोलवावयाला आला.

.. आल्याबरोबर नानासाहेबांनी त्याला आपल्या खलबतखान्याच्या अगदी एकीकडल्या एकाताच्या जागेत नेले.

‘शाहीर!’ नानासाहेबांनी आपले टपोरे तेजस्वी डोळे त्याच्या वरून कौतुकाने ओवाळीत त्याच्या पाठीवर प्रेमाचा हात ठेवित म्हटले.

गोपाळाने आपले बालसुलभ निरागस डोळे त्याच्याकडे वळविले तो काही बोलला नाही; परंतु त्याचे डोळे खूप खूप बोलले.

मग नानासाहेबांनी त्याला आपल्या जवळ घेठीकीवर बसऊन घेतले

“एका महत्वाच्या कामगिरीसाठी मी तुम्हाला आता बोलऊन घेतले.” ते म्हणाले.

शाहीर नुसता हंसला !

“जे माझ्या मनात आज खूप दिवस होते ते जमजे माझ्या हयातीत शक्य नव्हते. माझ्या मनातून तुझ्या सारखेच कलम व्हादूर व्हावयाचे होते. विश्वाचे कवि मला व्हावयाचे होते. परंतु दैवाने भलते प्राक्तन माझ्या ललाटी लिहिले आणि आज मी असा राजकारणांत गुरफटून गेलो. दहा दिशाना सामाळावे अशा मगदुराच्या या फडणविसाच्या हाताना आतां भैसूर आणि दिल्लीदरबारापासून शिव छत्रपतीने संस्थापिलेल्या गादीचे संरक्षण करावयाचे काम करावयाचे आले. हे सारे मी करित आलों आणि मरेतोपर्यंत आता करितच रहाणार. परंतु...”

नानासाहेब बोलता बोलता मधेच थांबले. त्याच्या पापण्यांत आता आसवांच्या गोल बुंदाच्या परिघात दुःख वर्तुळाकृती फेऱ्या मारीत होते

त्यांनी आपल्या पापण्या झपडिशी मिटल्या आणि आसवे बुन्हा आतल्या आंत लोटून टाकली.

आतापर्यंत, त्या घटकेपर्यंत नानासाहेबांच्या डोळ्यांना प्रकटपणें पाणी कधी आले नव्हते. आणि आतांही ते आलें नाहीं.

तसें पाहिलें तर डोळ्यांना रासन्हाणी घालावयाचे प्रसंग आतां-पर्यंत किती तरी वेळा त्यांच्या आयुष्यांत आढे.

असे हृदयाच्या तातींना कमालीच्या किमान मर्यादेपर्यंत ताण देणारे प्रसंग या बुद्धिसागराच्या आयुष्यांत....

ना एक आले.

ना दोन आले.

ना तीन आले, ना चार आले, ना पाच आले, ना सहा आले, ना एकवीस आले.

पानपतावर लाख राजवर्ख वाढबले त्यात त्यांचो आईही होत्यांची नव्हती झाली.

“ती जिवंत असली तर आणि शुद्ध असली तर हवा तो खर्च करून आकाश पाताळ एक करून तिला माझ्याकडे पाठवा आणि ती शुद्ध नसली तर तिला गंगेत बुडऊन टाका” असा मजकूर बुंदेले, शिंदे, होळकरांना लिहितांनाही ते प्रकट रडले नाहींत.

गडावर बाळराजे वाढत असतांना स्वतःला कधी न झालेला मुलगा दहा दिवसाचे बाळपण आपल्या आईच्या पदराआड काढीत देवादारी गेला तेव्हाही नानासाहेबाचे गाल आसवाच्या गुरुवक्षीने पुजिले गेलें नाहींत.

ज्याला जिवाभावाचा आणि रक्ताच्या लाग्याबांध्याचा भाऊ भागला आणि जो चुलतभाऊ होता त्याने विषप्रयोगानें त्यांना मारा-

वयाचें प्रयत्न केलेले कळून आले तेव्हांही त्यांनी क्रोधाश्रु सांडले नाहीत.

पर्वतीवर नानासाहेब पेशव्याने भाऊ भाऊ करीत प्राण डोळ्यातून बाहेर टाकलेले ऐकूनही त्यांनी पाश्र्व्याचा ओलेपणा गालाना कव्व दिला नाही.

तोतयावर विश्वास बसून बहीण मानलेल्या पार्वतीबाईने त्यांना नाही नाही ते बोलून घेतले तरी त्याचे चित्त 'प्रयाग'च्या संगमांत स्नान करून आले नाही.

श्रीमंत माधवराव, तापाच्या उष्णतेने अंगाची लाही लाही झाल्यामुळे अंगाभोंवती लपटलेली केळीची कोवळी पाने 'निखारे निखारे' म्हणून भराभर उपसून फेकून पायापसल्या इमानी तुळाजीला हाणू मारू लागला आणि साध्वी रमाबाईला तू 'नकी सती जाईन' अशी शपथ घे असे पुन्हा पुन्हा फर्माऊन त्या केवळ गोमूत्र पिऊन आसन्न मरण पतीच्या उशापायथ्याशी रात्र-दिवस बसणाऱ्या त्या सावित्रीचा अंत पाहू लागला, तेव्हांही ते रडले नाहीत.

आणि वचन पतीने घेतले म्हणूनच नव्हे तर स्वऱ्याच पती-प्रेमाने जेव्हा येऊरला नदीकाठी हत्तीपासून गाय घोड्यापर्यंत आणि रुग्णा माणकांच्या दागिन्यापासून ते ताब्या पितळेच्या भांड्यापर्यंत दान धर्म करून शिवमंदिराच्या गाभाऱ्यांतील गाभिर्य मुखावर झळकवीत नववधूने शेलासाडीला गांठ दिलेल्या अवस्थेत हासू डोळ्यांत आणि गालात, आनंद हृदयात आणि अंगोपांगात खेळवीत पुष्पशय्येवर विराजित व्हावे तसे लाख जिव्हाने दिगंबराची आर्द्रता निपटू पहाणाऱ्या आणि नदीकिनाऱ्याचा चिखल नदीतल्या भाजून काढलेल्या विटाप्रमाणे टणक बनविणाऱ्या चंदनाच्या प्रचंड चितेत तिने हलकेच प्रवेश केला, तेव्हां नारायणाला पोटाशी धरून ठेवणारे प्रेक्षकांतले नाना ही

वास्तविक कळवळून रडावयास हवे होते; परंतु त्यावेळीही ते उघड रडले नाहीत.

सुमेरसिंगाने साडे तीन हाताच्या नारायणाला उसाच्या कांब्या सारखे हातापायाचे काप काढीत कापलेले कळल्यानंतरही ते उघड रडले नाहीत.

एका मागून एक त्यानी असें हें प्रसंग पाहिले ..

आणि तरीही ते रडले नाहीत.

आणि आतांही ते रडले नाहीत, परंतु या घटकेला आसूं सांडावयाच्या किमान मर्यादेपर्यंत त्याचे दुःख येऊन किल्याच्या दरवाजांना घडक देणाऱ्या गजेंद्राच्या अवसानांत उभे होते येवढें मात्र खरे.

आणि शाहीराच्या चाणाक्ष डोळ्यासमोर घडलेली ही गोष्ट त्याच्यापासून अर्थातच लपून राहू शकली नाही.

मग कांहीवेळ शाततेत गेला. बर्फाच्या भांड्याला तुरटीने कल्हई करावी तशी ती शातता त्या दोघानाहीं चमत्कारीक वाटली.

मग कांही वेळ गेल्यानंतर शाहीरानेच तोड उघडले.

“ आपण मला कांही महत्वाची कामगिरी सांगणार होतात ? ”

“ होय ! ” नानासाहेब म्हणाले.

नंतर कांही वेळाने ते पुन्हां बोलते झाले.

“ श्रीमंतांच्याकडे तू वारंवार यावेस, त्यांना तुझा सहवास घडावा असे मला वाटते. तुझ्या सहवासात त्यांच्या पुढच्या जीवना-क्रमाला अत्यावश्यक असलेल्या अनेक सद्गुणाची ओळख त्यांना होईल. ”

एवढे बोलून नानासाहेब शाहीराकडे पाहूं लागले.

बराच वेळ ते असेच पहात राहिले; चार डोळ्यांच्या वर्तुळांत कांही विचाराचे हय दौडत होते.

“ मग काय ? ” नानासाहेबांनी विचारले.

“ विचार करून उत्तर देतो ! ” शाहीर म्हणाला.

“ आणि हे कार्य तू केलेस तर सरकारांतून याच पेट्यातले एकादे गांव इनाम द्यावयाची व्यवस्था मी करीन. ” नानासाहेब म्हणाले.

हे ऐकूनही शाहीर निमूटच राहिला. त्याच्या निमूट रहा-
ण्यातला अर्थ नानासाहेबाच्या लक्षात आला मग त्यानी पुन्हा शाही-
राच्या पाठीवर हात ठेवला.

“ हे पहा कांहीं मोल करावे तुझ्या अमोल मेवेचें म्हणून मी
हे बोललो नाहीं. परंतु माझी इच्छा काय येवढे कळावे म्हणून मी
गांवाच्या इनामाची गोष्ट काढली ” नानासाहेब म्हणाले

“ दोन घासाचे कादा भाकरीचे हे माझे पोट, त्याला गाव
कशाला इनाम द्या ? आणि अन्न नाहीं वस्त्र नाहीं अशी हजारो
माणसे मी या परिसरात पहातो. पुण्याला मधे आलो तेव्हां दोन
दोन ठिकाणची श्राद्धाची जेवणें दक्षणेच्या आशेने जेवलेले ब्राम्हण
आम्हाला शिव्या देत जाताना पाहीले आणि त्याच्याच वाटेत अड-
गळा सारखी त्यांना वाटलेली गरिबाची भुकेने दामटी वळून देहाची
मुटकळी करून मरून पडलेली प्रेतेही मी पाहिली. ” शाहीर
म्हणाला.

नानासाहेब विचारात पडले. त्यांच्यासारख्या विचारवंताला
विचारांत टाकील असाच शाहीराने वर्णन केलेला वरील किस्सा होता.

पेशव्याच्या राज्यात उपाशी राहू नये अशी काळजी घेण्यात
येत होती पण ती फक्त ब्राम्हणाच्या बाबतीत....

पर्वतविरल्या रमण्यांत स्वार्थी ब्राह्मणाची आपापसांत हजारो,
लाखो रुपयाची वाटली जाणारी दक्षणा छुटण्याच्या वेळी हाणामारी
होई.

याच रमण्यांतून खिसे भरून बाहेर पडलेल्या आणि माजलेल्या
ब्राह्मणांनी पुढें घाशिराम कोतवालाची वानवडीच्या अलिकडची फळवाग
माकडाच्या कळपाने छुटावी तशी छुटली. आणि ...!

त्यांना शिक्षा देता देता चुकून त्यांची हस्तरा घडली म्हणून पुढे याच ब्राह्मणांच्या जातवाईनी श्रीमंतांच्या बाब्यापुढे येऊन पांचजन्य केला.

आणि पुढे....!

नानासाहेब प्रतिकूल असताना श्रीमंतांनी याच ब्राह्मणांच्या शिव्याशापाला भिऊन पुण्याची उत्तम व्यवस्था ठेवणाऱ्या घाशिरामाला स्वतःच्या हातांनी पर्वतीजवळ दगडाधोड्यानी लसणीचे तिलवट कुटावे तसे ठेवून ठेवून मारले.

हे असे चालणार होतें.

आणि हे असे चालले होतें. लोकांना अन्न मिळत नव्हते आणि पुण्यात लक्ष ब्राह्मण भोजनाचे संकल्प शेट सावकार सोडीत होतें आणि तेच तेच ब्राह्मण रोज रोज जेवावयास येऊन तो 'लक्ष' आपल्या 'शेकड्या' च्या संख्येने पुरा करीत होतें.

अशा ब्राह्मणाना ऐदी बनल्यानंतर, मग भागेच्या पाटावरवंत्या-कडून काम घ्यावेसे वाटले. चिलमीत काथ्याची गाठ कोंबावीशी वाटली आणि उत्तान शृंगाराच्या किळसवाण्या लावण्या लिहिणाऱ्या सगनभाऊ, होनाजी बाळ, प्रभाकर, अनंत फंदी यांची घरे भराविशी वाटली तर ते आश्चर्याचें नव्हते.

अशा या ब्राह्मण मंडळीत थत्ते, रामशास्त्री प्रभुणे यांसारखी काही मंडळी जिलबीला आणि बासुंदी पुरीला आपली अकल आणि सुचिता न विकणारी होती नाही असे नाही. परंतु.....

परंतु बसून मिळणाऱ्या या गोड गोड अन्नाची चटक 'मिधें' बनूनही पुढे ब्राह्मणाकडून पोसली गेली.

अणि पुढे !

आणि पुढे टोपीवाले आले, आणि त्यानीही या पोट फुगलेल्या मटाच्या राज्याला लाचेचे लाडू फितुरीच्या तोफातून डागून आपल्या अंकित करून सोडले.

आम जनतेतील अत्यंत विद्वान आणि सुशिक्षित म्हणून समजल्या जाणाऱ्या ब्राह्मण जातीची त्यावेळेला अशी परिस्थिती, त्या

ब्राह्मणांच्या दुर्दैवाने जन्मभर पाप करून थोडे पैसे खर्च करून 'स्वर्गात जाण्याइतके' पुण्य जमा करू पडाणाऱ्या श्रीमं राजे म्हणजे शेट सावकार सांजकडून करण्यांत आली.

गति नसली तर भोवरा भोवळ येऊन खाली पडतो. पंख हलविले नाहीत की घार काळ्या कापडाच्या बोजक्यासारखा खाली आदळते. तीच गोष्ट व्यक्तीची असते.

हालचाल थांबली, भ्रम करण्याची त्याची संवय गेली की त्याची प्रगती संपली.

दशग्रंथाचे अर्थ न समजता केलेल्या पाठातरात जेव्हा पुण्यांत वाडे उठवण्याइतके द्रव्य मिळू लागले तेव्हा 'ब्रह्मतेज' ज्याला म्हणतात ते या पुण्यांतून नाहीसे होऊ लागले.

नानासाहेबांना हे सारे सारे आटवले. परंतु त्यावेळी ते, हे सारे पुन्हा आठवण्यापलिकडे काही करू शकत नव्हते.

“मी आपण सांगाल...नव्हे सागता आहात ती कामगिरी प्रेमाने करीन. तुमच्यावरील नव्हे, श्रीमंताच्या प्रेमामुळे नव्हे, मी हे काम मानवजातीच्या प्रेमासाठी करीन. यासाठी मला काही मोबदला नको.” शाहीर म्हणाला.

नानासाहेब पुन्हा विचारमग्न झाले.

“आणि गडावरच तू रहात जा सध्या. दादासाहेबांच्या नवीन हालचाली सुरू आहेत. पुन्हा श्रीमंताच्या जिवास धोका येण्याचाही संभव आहे. पैशाने विकत जाणार नाही असा कुणीतरी माणूस गडावर श्रीमंताच्या सांनिध्यात हवा.” नानासाहेब म्हणाले.

“आपण बेफिकीर असा ” शाहीर म्हणाला!

मग त्याला नानासाहेबांनी निरोप दिला. एका मोठ्या काळजीतून हा बुद्धिचा सागर आता मुक्त झाला होता !

पैजेच्या विज्यावरील लवंग !

वडगांवच्या लढाईत आपल्या कवाईती फौजेचे 'तीन-तेरा सहा-सोळा' क्षालेचे टोपीसाला निमूटपणे सहन करून शकत नव्हता.

त्यांनी या पराजयाचे खापर उघडपणे राघोबादादाच्या डोक्यावर फोडिले. ते म्हणत होते यातही पुष्कळ अर्थ होता. कारण "पुण्यातील पुष्कळ सरदाराना आणि शिल्लेदारांना मी फिनूर केले आहे आपण पुण्याच्या आसपास पोचलो की ते आतून उचल घेतील आणि आपल्यावर चालून आलेल्या फडक्याच्या फौजेची पाठ फोडून काढतील" असे आश्वासन राघोबादादाने त्यांना दिले होते,

आणि त्यावर विश्वास न ठेवण्याचे कांहीच कारण न दिसल्यामुळे त्यांच्यावर विश्वास ठेऊनच फिरंग्यांची फौज अंबरनाथ बदलापूर नेरळ, वागणी, पेण, पनवेल मार्गे टाकीत भराभर पुढे आली.

...पुढे आली आणि तळेगावच्या आणि वडगांवच्या दस्भ्यान असलेल्या खिंडीत कडक चामड्याच्या चढावाखाली गोम चिरडली जावी तशी ती तावड्या बनातीच्या पेटा घातलेली ब्रिटिशांची फलटण माथा माथा दिई होऊन मोठा पराभव घेऊन माघारी फिरली.

... हे झाले आणि गेले परंतु मानी फिरंगी हा पराजय आपल्या मनाने विमळ शकत नव्हता परंतु दुर्दैवाने आतां मराठ्यांच्या राज्यवर हल्ला करताना उपयोगी पडणारे हुकुमाचे पान... राघोबादादा... त्यांच्या हातात नव्हते.

शिंद्यांच्या पराक्रमी तलवारी राघोबादादाला आपल्याबरोबर
'कैदी' म्हणून घेऊन आतां उत्तरेकडे वळल्या होत्या.

राघोबादादाची कटकट आतां कायमची मिटली असे समजून
नानासाहेब आपल्या नवीन राजकारणाचे पाये खणू लागले होते.

कैदी झालेल्या दादासाहेबांचे एका व्यक्तिस्वातंत्र्या खेराज सारे
चोचले शिंद्यांच्या कैदेत ते असतानाही पुरविले जात होते.

त्याच्या आवडत्या कलावंतिणीचा ताफा या 'पराधीन' स्थितीतही
त्यांच्या सान्निध्यात होता.

बकुळा त्यांना विडा देत होती.

'गुलाबी' त्यांना शराबी पाजीत होती.

पोपटी त्यांना आवडतील अशा साड्या त्यांच्या समोर त्यांना
नेहून दाखवीत होती.

आवडा त्यांना चर्टीपट्टीची तंग चोळी घालून वळत्या पदरानें
विलक्षण वारा घाली.

सांठुंकी त्यांच्यासाठी पुष्पशय्या तयार करी, आणि कमाल-
खानी हारही गुंफून ठेवी.

शेवंता त्याच्या हातात मोगऱ्याचे गजरे खुबीने घाली.

आणि त्यांची आवडती नायकीण चांदणी... ..

चांदणी ही त्यांचा जीव की प्राण होती, तिला गाणे शिक-
विण्यासाठी त्यांनी उत्तर हिंदुस्थानांतून मिलाफखान नांवाचा एक
सुप्रसिद्ध गवई आपला आश्रय देऊन जवळ ठेविला होता. ख्याल
आणि ठुंबरी, गजल आणि कवालीत ती आता तरबेज होत चालली
होती.

तिच्या सौंदर्याला सीमाची सरी नव्हती. कनोजच्याच कुशीत
ती वाढल्यासारखी वाटावी असे सुगंधाचे सुस्कारे तिच्या अंगापांगाला
लावलेल्या खुशबुतून नित्यशः सुटत.

राधोबादादा एक होशी होता तर स्वतः चांदणी सात होशी होती.

एकाद्या अप्सरेप्रमाणें तिचा दिनक्रम असे.

सकाळी सूर्याने माथ्यावर येऊन तिचे मखमली गिरदीवरील वेलियाने चिकचिकलेले काळे कुरळे केस आपल्या कनकमयी ऊबदार हाताने कुरवाळल्या खेरीज, ती आपल्या जागोजाग आरसे त्रसवऱ्हेच्या चंदनाच्या छपर पलंगावरून मुळी उठतच नसे.

ती जागी होताच उशागती आणि पायगर्ता तिची उठावयाची वाट पहात बसलेल्या कुळंबिणीं तिला मुजरा करित.

मग आपल्या लाल माणकासारख्या जिवण्या विस्फारीत ती जांभई देई. रात्रभर झालेल्या जाग्रणाने आणि किमती मीदरेने लाल-बुंद झालेल्या विशाल डोळ्यावरल्या पापण्या ती मोठ्या कष्टाने उघडत आह असे त्या वेळेला वाटे.

मग एक कुळंबिण तिच्या अंगावरला रेशमी रुजामा दूर करी. आणि...!

हंसणाऱ्या त्यांना ती हसून म्हणें, “पलंगाखाली पडली असेल.”

मग तिने सांगितलेल्या ठिकाणी शोधा शोध होई.

मग जे शोधले जाई ते सांपडे.

मग कुस्करली गेल्यामुळें सुरकुत्या पडलेली जरतारी सळयांनी विलोभनीय केलेली ओढणी ती आपल्या अंगावर टाकी.

मग एक दासी शोधून काढलेली कुंडले तिच्या कानांत घाली.

मग एक दासी तिचे मोकळे केस वेण्यांत गुंफू लागे.

मग एक दासी तिच्या कपाळावरले पुसलेलें कुंकू ठाकठीब करी.

मग एक दासी तिला केशर टाकलेल्या गरम पाण्याची चांदीच कासंडी आणून देई.

मग सांडपाण्याचे सतेले लकलकीत केलेल्या शिवरीच्या लाकडाच्या चोरंगावर ठेविले जाई.

मग ती खुळखुळून चुळा टाकी.

तोड धुवून होताच विजेने आजिरी दगांच्या पार्श्वभूमीवर वळवळावे तशी ती आळोखे पिळोखे देई.

मसाल्याचे दूध पिऊन झाल्यावर ती तिच्या 'अगूर' घोड्यावरून रपेटिला बाहेर पडे. शिंद्यांच्या छावणीचाच विस्तार बारा मैलाचा होता. त्या परीघाच्या आंत तिला हवे तिकडे हिंडण्याची मोकळीक होती.

सकाळी साडेदहाला बाहेर पडलेली ती दुपारी एक वाजतां परत फिरे.

ती परत फिरे तेव्हा ते मोठ्या दमाचे अरबी जनावरही घामाघूम झालेले असे. आणि लाल भडक साडी आणि लाल भडक कंचुकी करकचून नेसलेली चांदणीही घामाघूम झालेली !

तिच्या गौर आणि आरक्त अंगावरून निथळणाऱ्या घर्माघर्माद्विना हिऱ्याचा रंग येई आणि हिऱ्या सारखाच उन्मादक सुगंध येई.

पांढऱ्या सफेद 'अंगुरा'ला चांदणीने खिळा मारलेल्या टाचने छेडले की तो चिडे आणि आपल्या चार पातळ पायांच्या चालीने मैलामैलांच्या मखमलीचे अलवार कापड आपल्या तऱ्हेवाईक माकिणीसाठी घेऊ लागे.

घामाने थवथवलेल्या स्थितीत श्वासाचा तोल गेलेला असतांनाच ती खड्याची अफू मिसळलेली पानपट्टी चघळू लागे.

डोक्यावरले ऊन लाल, अंगावरली साडी लाल, दंडाना आकसणारी चोळी लाल, गळ्यातला कंठा लाल, नाकातली चमकी लाल, हातातला लगाम लाल, मुखातला विडा लाल, विड्याखाली जिभली लाल, जिभलीवरले गाल लाल, सुटलेल्या कंसातला वळलेला अगवळ लाल, पायातला चढाव लाल, मनगटावरली पौची लाल...

गुलाबी नखावरले मेंदीचे गरम गिलावे लाल, नजरेतली धुंदीने
घगघगलेली निशाणे लाल,

...सोळा वर्षांची सुगंधी संकेतस्थानें लाल, अतृप्त अभिलाषांच्या
अधरावरल्या असावऱ्या लाल...

तुफानाचा तडतडणारा 'हेलकावा' वाटणारी तिची घोड दौड
लाल, त्या घोंडदोडीकडे मत्सराने पहाणाऱ्या पाड लागलेल्या शेंदरी
पानावरल्या पोपटांची चोच लाल आणि त्या आसमामच्या बारा मैलाच्या
परीघात इकडे तिकडे वहिवाट करणाऱ्या शिद्याच्या फरुटणीतल्या
शिलेदारांच्या पगड्याही लाल.

शिद्याच्या शिलेदारात कान्होजीराव लगडायेवढा रुबाव
कुणाचाच नव्हता आणि हा रुबाव शोभावा असेच त्याचे पराक्रम
होते.

पाटीलबाबा त्याला आपला उजवा हात समजत.

आणि पाटीलबाबांचा डावा हात ? पाटीलबाबांचा डावा हात
असणारा कृष्णाजीराव जाधव असामीही असाच करारी आणि
कडवा होता.

शिपाई म्हणून सैन्यांत प्रथम दाखल झालेले हे दोन जवान
आपल्या पराक्रमी पायानें एकाद्या जिन्याच्या पायऱ्या चढाव्या
तशी चढती भिळवीत चढत गेले.

आना दहा हजाराच्या रिसाल्याचे ते शिलेदार होते.

त्यांच्या पराक्रमाचे इतिहास असे होतें की या दोघापैकी सरस
नीरस कोण हे ठराविणें मिनातवारीच्या मुष्कीलीचे होते.

दोघाचेही आचरण त्यांच्या सच्छील माता पित्याना शोभेल
असेच होते.

स्वतः पाटीलबाबांनीं जरी एकाद्या रंगेलघडीला त्यांना कांहीं
खाण्या पिण्याचा आग्रह केला तरी हे 'तेवढें माफ करा' असे हात
जोडून त्यांना सांगत.

शिंद्यांच्या या दोन आवडत्या शिल्लेदारांच्या अंतःकरणाला लाच लुचपतीने वश करण्याचा प्रयत्न दादासाहेबांनी हस्ते परहस्ते करून पाहिला होता.

आणि त्या बाबतीत निराशा पदरी पडल्यानंतर आपल्या भात्यातला 'चांदणी' चा अमोघ बाण त्यांनी बाहेर काढला होता.

'चांदणी' च्या देहाचे मोल देऊनच दादासाहेबांनी आपली पैशाने न जमणारी अनेक राजकारणे कांहीशी यशस्वी केली होती.

आणि आपला धनी आपणास असे करावयांस लावतो याबद्दल चांदणीला प्रथम चीड आली तरी पुढे तिला बरे वाटले.

चाचेल्य हा तिचा स्वभावधर्म होता आणि जगातले सारे तिला हवे होते. आणि कांही साइस करावयाचा प्रसंग आला म्हणजे तिच्या कैफाने एरवी नरम पडलेल्या धमन्या धमन्यांना तगवणा येई आणि नेवळ्या पुरते तिला बरे वाटे.

अशा तऱ्हेच्या चमत्कारिकपणातून सुखलाभ मिळू शकण्याची शक्यता असलेल्या चांदणीला पाच दहा मैलाची केलेली सैल लगामीतली रपेट सुखदायक वाटे, हातातल्या काटेरी 'अंगरा'च्या अलवार पाठाची मऊ मलमल दहा ठिकाणी उसळून टांकल्या नंतर त्यातून निघणारे रक्ताचे येव टिपकतांना पहाता पहातांच ती पुन्हा त्याच्या पोटाला खिळ्याची टाच मारी.

आणि वेदनांनी थरकलेल्या त्या प्रचंड घोड्याचे अंग धावता धावता शहारले की तिला आनंद वाटे...

एकाच डेव्यात कान्होजीराव लगड आणि कृष्णाजीराव जाधव रहात असत. परस्परांवर भावासारखे प्रेम करणाऱ्या या दोघांना आणखी एका ऋणानुबंधाने अधिक नजीक आणले होते.

कान्होजीच्या बहिणीशीच कृष्णाजीचे लग्न झाले होते. आपल्या भावाप्रमाणे ती बहीणही काळी मावळी परंतु तेजस्वी होती. तिच्या बोलण्यांत बोजडपणा नसताना धाक असे, तिच्या डोळ्यांत डळमळ

नसतांना 'गति' असे. थोड्यावर ती उत्तम बसे, वेळ पडली तर एकाद्याची खड्गाने खातरजमा करावयाचीही तिची तयारी असे.

तिचे वाचनही पुष्कळ होते. मोरोपंत वामनपंडीत, यापेक्षा तिला तुकारामाचे अंभग अधिक आवडत.

'काया-वाचा-मना'ने केवळ 'पती'ची चाकरी करण्याच्या त्यावेळच्या सतिश्यापेक्षा ती थोडी वेगळी होती. 'चाकरी' पेक्षा 'मदत' हा शब्द तिने मनाशी धरून ठेविला होता

गरीबाबद्दल तिला कळवळा होता. पण तिच्या दान धर्मात-सुद्धा विचाराला प्राधान्य होते. अनायांना आणि पंगूना ती सढळ हाताने मदत करी.

कधी कधी जी आपल्या पतीबरोबर छावणीतही असे. युद्धाची तिला भीती नव्हती. तोफाने तडकलेल्या बंदुकाचे गुड्डम गुड्डम आवाज, आणि तोफाने धुमसलेल्या वातावरणातील गुड्डम आवाज ऐकून तिला डोळे मिटावेसे वाटत नसत.

प्रथम दर्शनी तिला कोणी सुंदर म्हटले नसते. परंतु ती बोलू लागली की तिच्या तोंडावर एकप्रकारचे तेज चढे.

डोक्यावर पदर घेऊन विनयशीलपणाने आयुष्य कंठणाच्या या साध्वीला ज्ञानेश्वरीतला सहाव्या अध्यायही समजत असे.

परमेश्वरावरील तिच्या श्रद्धेला एका दुर्दैवी घटनेने कांही दिवस तडा गेला होता. प्राणापलीकडे जिच्यावर तिचा लळा होता अशा रमा या नांवाच्या मुलीचा मृत्यु हेच तें कारण.

रमा भाग्याची होती. ती जन्माला आली त्या दिवशीच एका चांगल्या युद्धाची फक्ते झाल्याची बातमी घेऊन सांडणीस्वार तिच्याकडे धावत आले.

ती एक वर्षाची झाली आणि कृष्णाजीच्या पराक्रमी खड्गाचे तेज वाढू लागले. ती दोन वर्षाची झाली आणि कृष्णाजीच्या पगडीवरील 'जर' वाढू लागली. ती पांच वर्षाची झाली आणि शिंद्यांनी पाच शाबासक्या आपल्या बलशाली हाताने कृष्णाजीच्या पाठीवर दिल्या.

आणि अशी रमा आपल्या नाजूक अंगोपांगाच्या जाई जुई मुदतीच्या तापाने गरम करित एक दिवस देवाघरी गेली.

ती रहावी म्हणून दहादिशांच्या देवतांना या साध्वीने मनोभावे वाहिले.

ती जगावी म्हणून साध्वीने शंकराला सांकडे घातले. नवलोबाला नवस केले बहिरोबाला बर्फी दिली, अगस्तीला अभिषेक केला. भार्गवाला भाक्तीभावाने वंदन केले.

रमाचे गरम माथे मांडीवर घेऊन ती आपल्या डोळ्यात आसू आणून देवघरांतल्या पुजिलेल्या देवाच्या मूर्ती डोळ्यासमोर आणून उगदारली,

देवांनो ! आजवर मी तुमची मनोभावे पूजा करित आले. माझी रमाही तुमच्या तीर्थावर आज पांच दिवस तरते आहे. आणि माझे शरीर मी गेले आठ दिवस तीर्थावरच जगवते आहे. तुमच्यावरल्या माझ्या भक्तीत आणि विश्वासांत आत्तापर्यंत एका तमूचाही फरक नाही.

वैद्याने आशा सोडली आहे. परंतु मी कांही सोडली नाही. आणि सोडणार नाही. पार्थाला पाठीमागे घालून भारतीय युद्धात कर्ण, द्रोण, भीष्म यासारखे अतिरथी महारथींच्या शस्त्रावांतून त्याचा प्राण वाचवणारे तुम्ही माझे असतांना मला आशा सांडावयाचे कारण काय ? द्रौपदीची लाज तुम्हीच दुःशासनापासून राखलीत, तुम्हीच खान प्रतापगडावर राजाचा खुर्दा करावयाला आला तेव्हा इवल्याशा चार वाघनखात अठरा अक्षौहिणींचे सैन्य घेऊन दडून बसलात, जनेची ज्वारी दळणारे तुम्ही, तुकारामाला सदेह सद्गती देणारे तुम्ही, संभाजीच्या अमली जिभेवर त्याच्या अंगावर सफेद कांही राहिले नसताना धर्माला तारक होणारा आकाशवाणीसारखा उदात्त उगदार ठेवणारे तुम्ही.....

धुवाला कडेलोटांनंतर कुलासारखे शेलणारे तुमचेच हात...

आणि तुमचे ते हात काय मात्रांची मात्रा चालेनाशी झाली नाही म्हणून माझ्या मांडीवरल्या या रमेला यमदूताना नेऊ देतील...

माझ्या देव्हाऱ्यातील देवांनो माझे अश्रू तुम्हाला दिसतात... आणि माझे क्षणाक्षणाला हिऱ्या काळजीत कातरून गेलेले काळीजही तुम्हाला दिसते. परंतु हे मी तुम्हाला काय विचारते आहे. सर्वसाक्षा परमेश्वराला खरेच हे मी काय विचारते आहे ! सूर्यचंद्राच्या दुर्विर्णीतून पृथ्वीचा परीघ पारखणाऱ्या पराक्रमी परमेश्वराला खरेच हे खुळ्यासारखे मी काय विचारते आहे.

देव भावाचा भुकेला आहे. माझ्या इटुकल्या रमेला घटके घटकेने मी त्याचे तीर्थ पाजत आहे !

कुणाची माय व्यायली आहे माझी ही रमा माझ्या माडीवरून हटकून न्यावयाची ! कुतांत आला तर त्यालामुद्धां परतावयाला हवे...

खरेच परतावयाला हवे. आपल्या कंठात तीर्थाच्या उदकाचा ओलावा सांभाळणाऱ्या या कंठाभोंवती फास टाकणाऱ्या यमदूताला हातातली अवसाने कायमची गमवावी लागतील.

खरेच माझी रमा...

खरेच मी आणि माझी रमा याची ही सायसाखरेची मत्तमल मखमलीची नाजूक गाठ तोडण्याची ताकद असलेली धार दुनियेतील कोटल्याही लोहाराने कोणत्याही हत्यारावर आजवर चढाविली नसेल...

आणि त्या प्रल्हादाच्या पालनहार परमेश्वराला माझ्या मऊ मांडीवरली ही हळुवारातली हळुवार रमा उचलून दगडाधोड्यांत टाका-विशी कशी वाटेल ?

फुलातली फूल आणि हुलीतली हूल असलेली माझी रमा !

खरेच माझी रमा...

परंतु कुणार्जुची निजामाला आणि हैदराला पाणी पाजणारी समशेर काळाचा नाजूक पाश तोडावयाला बोथट ठरली...

आणि विघ्निलिखितच विलक्षण असल्यामुळे रमेच्या रक्षणासाठी रमाकाताचा अहोरात्र धावा करणाऱ्या त्या साध्वीला शोकावर्णाच्या बुजावरले काळे निशाण व्हावे लागले.

मध्यरात्री महानशोकाचा मध्यविंदू झालेल्या तिच्या मनानें मग भावभक्तीच्या मर्यादांची मान मोडून मुर्गळून टाकली.

तिने देव्हान्यातले देव, आपल्या डोक्यापासून दूर करूनच आपल्या माडीवरल्या अचेतन रमेस उचलणान्यांना उचलून दिले.

आणि दुसरा दिवस उगवल्यानंतर कचऱ्याच्या पेटीत जन्म-दातीने जबरदस्तीने टाकून दिलेल्या मुलाने पुढच्या आयुष्यांत ठेच लागल्यानंतरही 'आई' म्हणू नये, तसे त्या सच्छील स्त्रीने पुढें देवाचे नाव त्या क्षणापासून दूर केले.

भक्ताचे परिवर्तन असे विभक्त होण्यांत झाल्यानंतरही आपल्या परवीच्या वर्तणुकींतील चागुलपणा तिने सोडला नाही. सत्याला आणि शीलाला ती पूर्वीसारखीच बिलगून राहिली-

फरक पडला तो येवढाच पडला की आत्मकर्तृत्वाचे बळ संवत् अधिक असे तिला वाटू लागले. ईश्वरावर सर्वस्वी भार टाकून त्याच्याच भक्तीत आपल्या भाग्याचे धागेदोरे गुंतवण्यापेक्षां कांहीं करीत रहाणें अधिक बरे असे तिला वाटू लागले.

आणि मग जवळी सैनीकांच्या बायकाना ती मदत पोचऊ लागली अडीअडचणीत सैन्याचे पगार वेळेवर मिळत न मिळत तेव्हा ती स्वतःच्या पदराला खार लाऊन त्यांची अडलेली चूल निखाऱ्याने फुलवी.

कृष्णाजीच्या प्रत्यक्ष ताब्यात दादासाहेब होते. आणि त्या कृष्णाजीची स्त्री ही अशी होती.

आणि अशा स्त्रीला शोभेल असाच कृष्णाजी सालस होता. मिळालेल्या वैभवानें त्याच्या हातात गर्वाचा नारळ धावयाचा प्रयत्न केला परंतु तो त्याने फेकून दिला.

या कृष्णाजीला लाखाची लालूच दाखऊन दादासाहेबानी आगळी सुटका करून धावयाचा प्रयत्न करून पाहिला होता. परंतु तो संपूर्ण विफल झाला.

तो विफल झाल्यानंतरच दादासाहेबांनीं अनेकदा अशा बांक्या प्रसंगीं फत्तेह करून परतलेला आपल्या भात्यांतील 'चांदणी' नांवाचा अमोघ बाण त्यावर रोखला होता.

आणि एक दिवस सकाळच्या रपटीत घोडा तुफान उडवित चाललेली चांदणी कृष्णाजींच्या डेव्या समोरून जात असताना एका-एकी खाली आदळली.

नोकराचाकरांची ओरडाओरड ऐकून एका तुर्की माणसा-जवळून कंदाहरकडल्या समशेरी खरेदी करण्यांत गुंतलेला कृष्णाजी डेव्याबाहेर आला.

मूर्च्छित पडलेल्या चांदणीला त्यानें ओळखले, कैदेत असलेल्या खाशाची ही आवडती 'रक्षा' आहे असे ध्यानांत येताच त्यानें तिला अलगद आपल्या हाताने भुईवरून उचलले आणि आपल्या डेव्यांत नेले.

काहीं वेळ मलमपट्टी करण्यांत गेला. काहीं वेळाने ती शुद्धीवर आली,

“माफ करा हं शिलेदार ! तुमच्या किंमती हातांना तसदी घ्यावी लागली माझ्यासाठी” चांदणी कृष्णाजीला म्हणाली.

त्या मूर्च्छी सरल्या नंतरच्या पहिल्या क्षणापासूनही तिच्या पातळ पापण्या सुंदर रूपाच्या कृष्णाजींच्या आसक्तीने ओल्या झाल्या.

एका दगडाने दोन चिमण्या चिवडाव्या तशा या सुंदर माणसांचा सहवास घडता घडता दादासाहेबांचीही सुटका होणार होती.

“पालखी तयार आहे ! तुम्हास खाशांच्या डेव्याकडे पोचती करू काय ? ” कृष्णाजीने विचारले.

“आपली मर्जी खऱ्या होत नसेल तर दासीला आजची रात्र इथेच घालऊं दे. आता सूर्य माथ्यावर आला आहे. माझा ऊर अजूनही

पडल्याच्या भीतीने घपापतो आहे. आतांच इथून जाणे मला मानवा-
वयाचे नाही. एवढे कर की माझा घोडा तेवढा कुणालातरी सांगून
परत लाऊन द्या... आणि खाविंदाना सांगा की चांदणी अपघातामुळे
मूर्च्छा येऊन तुमच्या डेऱ्यांत पडली आहे.” चांदणी म्हणाली.

“ परंतु दादासाहेबांना तुमच्या भेटीला इकडे येता यावयाचे
नाही ! ” कृष्णाजी म्हणाला.

“ पाटिलबाबांच्या हुकुमाचे तामिली करणारे आपण नेकजात
आहात ! परंतु... ” एवढे बोलून चांदणी गोड हसली.

“ प्रत्यक्ष देवी भवानीने येऊन सांगितले तरी घन्याचा हुकुम
मी तोडणार नाही. ” कृष्णाजी म्हणाला.

मग चांदणीने आपले गाल रुसव्याने फुगविले

त्या रात्री ती छावणीतल्या बंदोबस्ताची खातरजमा कुरावया-
साठी बाहेर पडणाऱ्या कृष्णाजीला म्हणाली.

“ उद्या सकाळीं मी आपल्या जागी जाणार. आता तुमची
माझी मुलाखत होणार नाही. जाताच आहांत तर जा, परंतु माझ्या
हातची पानपट्टी तरी खाऊन जा. ”

तिचे हे बोलणे ऐकून कृष्णाजी हंसला.

तो हंसतांच चांदणी गुणगुणली....

“ हंसू नका बाई हंसू नका !

नव्या नवरिला नखलु नका !

चवाळीची शेंग कवळी ही

दुधाची साय ढवळी ही

पलंग पहाता

रंग उडवता

हळूच पदरा द्या झटका

तिच्या या गुलाबी आणि गोड गुणगुणण्याने कृष्णाजीला समाधान दिले.

तिच्या मग तो अगदी जवळ जाऊन म्हणाला....

“द्या ! द्या ! पट्टी द्यावयाची तर द्या, मला आतां उशीर होतो आहे.

मग चादणीने चांदीच्या तबकातून पान घेतले...

आणि सोन्याच्या डब्यातून सुपारी, केशर, जायपत्ती, कात चुना सारे साहित्य पनावर ठेऊन झाल्यावर तिने त्याची घडी केली. आणि ती घडी कृष्णाजीच्या हातात देत ती भूकुटी वक्र करीत म्हणाली,

सारी पट्टी तयार झाली आहे. फक्त आपण आपल्या हातांनी लवंग लावा म्हणजे झाले,

परंतु लवंग न लावतांच कृष्णाजीने ती पट्टी तोंडात घातली.

कांही वेळाने त्या डेन्यातून शुध्दी हरपलेल्या कृष्णाजीला आपल्या आसक्त डोळ्याची दृष्ट लाऊन चादणी बाहेर पडली

आणि दुसरा दिवस उमाळ्यावर आला तेव्हां शिंद्यांच्या लष्कराच्या पोलादी चौकटीतून दादासाहेबाचे चित्र गायब गहाळ होऊन गेले होते.

कोळ्याच्या जाळ्यांतल्या मासळ्या.....!

राघोबादादाने शिंद्याच्या फांजेतून आपली सुटका करून घेऊन जी भरारी मारली ती येत सुरतेला !

या नव्या बातमीचे दस्त घेऊन शिंद्याकडून तातडीचे साड-
णीस्वार पुण्यास येऊन दाखल झाले.

सान्या दरबाराला या बातमीने धक्का दिला. मुंगीला वाव मिळणार नाही अशा कडक शिस्तीच्या शिलेदारांच्या पहाऱ्यातून राघोबासारखा खासा सुटून जातो याचा अर्थ काय लावावयाचा...?

कांही दरबारी लोकांनी याचा अर्थ असा लावला की राघोबाने पाटीलबाबांना आपल्या बाजूला करून घेतले.

परंतु खुद्द नानासाहेबांना तसे वाटले नाही. त्यांना तसा पुसटता संशय सुद्धा आला नाही.

तसे त्यांना वाटले नाही याला अनेक कारणे होती. त्यांना पाटीलबाबांचा स्वभाव पूर्ण ठाऊक होता.

असली फंद फितुरी करावयाचे राजकारण करावयास जे कळे अंतःकरण लागते ते पाटीलबाबांपाशी नव्हते.

ती गफलत झाल्यानंतर ती ज्यामुळे झाली त्या कृष्णाजीवली पाटीलबाबांची मेहेरनजर एकदम गरम झाली.

चादणीने करून दिलेल्या पानपट्टीत धोव्यासारखे कांही गुंगीने गुंगवणारे पदार्थ घातले होते.

विश्वासाने त्याने ती पट्टी खाल्ली आणि ते बेशुद्ध पडताच....!

पुण्याला नानासाहेबांना राघोबाच्या पळून जाण्याच्या मजकूर कळवितांना लिहिले होते.

लिहिले होते की—

“.....कृष्णाजींच्या हातून त्या रात्री पहाण्याच्या चौक्या तपासण्याच्या कामात गफलत झाली. आता कृष्णाजींच्या हाकिक्ती वरून खाशाच्या मर्जीतल्या चांदणी नांवाच्या छिनाल नर्तकीने आमच्या शिलेदाराच्या डेव्यासमोर अपघात होऊन घोड्यावरून पडावयाचे नाटक केल. पडलेल्याला हात द्यावयाचा आमचा शिरस्ता ! पुढे, निवारा दिलेल्या नागीणीने शिलेदाराला.....असा चावा घेतला. यापूर्वी या आमच्याकडल्या कृष्णाजीला लाख रुपयांची रोख रक्कम आणि थोरल्या थोरानी मस्तानीसाठी घडाविलेला एक बोर येंवढास्या सत्याहत्तर मोलाचा अमोल कंठा आपल्या सुटकेसाठी लाच म्हणून देऊ केला होता, परंतु आमचे शिलेदार आमच्याच दानतीचे. अशा कृष्णाजीलाही मी या गफलातीनंतर त्याच्या जाबजबाबाला कांहींही किंमत न देतां कामावरून या क्षणाला दूर करून टाकले आहे.

आपल्याकडून आधार दिला गेला तरच त्याला आमच्याकडे चाकरीची आता आशा आहे.

आपल्या प्रत्यक्ष दर्शनाला आणि झाल्या गफलतीबद्दल श्रीमंतांपुढे हात जोडावयाला पुण्याला यावे अशी मनिषा फार...

...परंतु ‘भरारी’ला अवसान यावयाच्या आंत आपणाकडून काहीं राजकारण जुळविजे जाणें शक्य आहे म्हणून आम्ही आहोत तिथेंच थांबतो. उत्तरेकडली सारी डर आपल्या चित्तावेगळी आपण ठेवावी. शिंद्याची सलामत समशेर इकडल्या साऱ्या सतलतनींना सवाईशह द्यावयाला आपल्या आशिर्वादानें आणि मेहेनतीनें मजबूत आहे.

आपण बुद्धीचे सागर आहांत, सारे जाणतच आहांत. आम्हावर विश्वास ठेऊन आपण तिकडल्या उलाढालीसाठी नागपूरकर भोसल्यांना काही हालचाल करावयास सांगितलीत तरी हरकत नाही.

फिरंगी टोपीवाल्याविरुद्ध सातासमुद्रापलिकडे कोणी दमदार माणूस उठलेला आहे अशी बातमी मुंबईकडून मिळाली.

या संधीचा फायदा आपण घ्यावयाच्या विचारातच असाल.

सध्या निजामवरले पटवर्धनाचे दडपण दटावणीचे आहे ते सैल करावे. तसेच हैदरलाही हुज्जती पालिकडे टेवावे. भोसले, हैदर, आणि निजाम अशी आपल्याशी हात मिळावणी करून टोपीवाल्यांचा येळकोट करावा अशी मल्हारी मार्तंडाची सदिच्छा असली तर तसे घडेल.

समुद्रापारचे पारिपत्य करतांना 'दादी' जवळची केली तर 'शेंडी' तुटावयाची नाही.

त्यातून तुम्हाकडले 'तें' काही अर्बुजी, तुर्की, नव्हेत. इकडेच वाटलेले, इकडेच पोसलेले ते खाविद आहेत. धर्मानें नसले तरी देशानें तें आतां आपलेंच आहेत. प्रसंग पाहून हुज्जत घालतात ती घालोत परंतु परकीयाच्या पारिपत्यात ते आपले म्हणावे असेंच जवळचे आहेत.

हैदर, तुम्ही, निजाम, भोसले जिरेटोप घालून एकत्र आले तर फुट पाडावयाचा पवित्रा टाकलेला फिरंगी धूळ खात खात आपण पुढें करू त्या तहाच्या कागदावर सहीचे दस्तखत करावयास तयार होईल.

सेवकार्ने जास्त काय लिहावे. आपण सारें समजणारे आहांत दहादिशांचे कानोसे आपल्या जवळ. मी तत्वार धरणारा ! '

शिंद्याचे हें पत्र वाचताच नानासाहेबांनी त्यांना उत्तर पाठविलें. त्यांत त्यांनी कृष्णाजींची शिलेदारी त्याला परत द्यावयाची ओळ लिहिली आणि पुढे म्हटले की आपण लिहितां त्यात घेण्यासारखे पुष्कळ आहे आणि...

नागपूरकर भोसल्याना, हैदराबादला आणि निजामाला आपल्या हातची नानांनी पत्रे लिहिली.

आणि टोपीवाला !

जनरल गोडार्ड हा कमालिचा कावेबाज समशेर बहादुर कवाईती फौज घेऊन कलकत्त्याच्या किनाऱ्याला डावी घालून मुंबईकडे येऊ लागला...

तो मुंबईस येतांच त्याने नानासाहेबाना कळविले की “ पुरंदराच्या तहात कांही कलमे सैल लिहिली गेली आहेत. ”

नानासाहेबांनी त्यास उत्तर दिले की सध्या “ श्रीमंतांच्या ज्योतीत नरमाई आहे. पुढे कधी तरी त्या जुन्या कागदातल्या सैलपणाकडे ध्यान देऊ. ”

याचवेळी त्यांनी नागपूरकरांना वेळ आली तर बंगालवर चालून जावे आणि निजाम हैदराने पटवर्धनाच्या सहकार्याने मद्रासची मुंडी कोंदीत धरून मुर्गळावी, असे कळऊन ठोविले.

परंतु.....

देशाचे भवितव्य जेव्हा काळे निळे असते तेव्हा धनदौलतीच्या अभिषाना विश्वविजेत्या तलवारी बळी पडतात.

हेस्टिंग्जने दिलेले सोळा लाख रुपये घेऊन नागपूरकर भोसल्यांनी नानासाहेबाना दिलेला शब्द विसरून टाकला.

गंनूरचा मोठा जुमला परत मिळताच निजामाला आपल्या घोड्यावरून जे इंग्रजीशी वाटली.

हैदराबादला आपल्या नानासाहेबाना दिलेल्या वचनाचे पालन केले.

आणि असे फासे उलटे पडत असतांना तिकडे गोडार्डने अहमदाबादची अदालत काबीज केली. आता त्याची नजर पुण्याकडे बळली होती.

याच वेळी वास्तविक नानासोहोबांचे आभाळ फाटायचे !
परंतु...

परंतु कृष्णाजी कांही खासे लोक घेऊन वादळाच्या वेगाने दक्षिणेत आला आणि गनिमी काव्याने त्यांनी पुण्यावर चालून जाणाऱ्या गोडाडची रसद वारंवार कुर्तडावयास सुरवात केली.

उत्तरेस उतरलेल्या टोपीवाल्याच्या टोळींना शिंद्यांच्या समशे-रीच्या लकलकत्या मशालींनी जाळून टाकले.

आणि भैरूकडल्या हैदराने आपल्या बाघनखाने हेस्टिंग्जच्या डोक्याला ह्यातभर आठवेल असा ओरखडा घेतला.

आणि मग हेस्टिंग्जने शिंद्यांना मोठेपणा देऊन आपल्या हातातील खड्ग एकदाचे मॅन केले; आणि सागीतले,

“ तुम्ही दिल्लीत काय वाटेल ते करा, आम्ही तिकडे तुम्हाला ताणणार नाही. आणि आमचा पुणे दरबारशीही बरोबरीच्या नात्याचा तह तुम्हीच करून द्या.

सतरा पाच सतराशेला साल्लवाई येथे या तहाच्या वाटा-घाटी झाल्या.

तहही तिथेच झाला. जाळ्यामधल्या माशाला जशी कोळ्याशी हुज्जत बालावयाला येत नाही तसेच या वेळी टोपीवाल्यांचे झाले.

राघोबाचा पक्ष त्यांना सोडावा लागला.

— — —

कारंजावरलें काळीज

हैदरच्या पराक्रमी छाताडांतून अखेरचे लक्ष्म स्पंदन पैगंबराकडे पावते झाले तेव्हा नानासाहेबांना आनंदही झाला आणि दुःखही झाले.

एकट्या हैदरने मद्रासपर्यंतचा मायना आखून मनरोसारख्या मजबूत मार्शलला हवालदिल केले अर्काटवर त्याने आपला हिरवा बावटा लावला. कर्नेल बेन्डीच्या फलटणी ऊस कापावा तशा कापल्या.

आणि त्याच्या घाकांत घमाल उडालेल्या हेस्टिंग्जने मग मराठ्यांशी इकडे तह करून टाकला. वास्तवीक या तहाला मराठ्यांची शिक्रा मोर्तब लागवयास नको होती. परंतु पाटिलबाबांच्या आग्रहाला बळी पडून नानासाहेबांनी त्या तहाला सभ्मती दिली. या वर्तनाने हैदर अगदी एकटा पडला. शिंदे शूर खरे परंतु 'भडोच' मिळवण्याकरता त्यांना हा तह घडऊन आणावा लागला.

आणि शिंद्याच्या मध्यस्तीमुळे पुणे दरबारातील त्यांचे महत्त्व एकदम शनपटीने वाढले. यापुढे इंग्रजांशी बोलणे बोलावयाचे ते शिंद्यांच्यातर्फी असा प्रघातच पडून गेला.....

मराठ्यांनी अर्ध्या रंगलेल्या डावातनं आपले खड्ग भेन केलेले पाहूनही हैदरने कपाळाला हात लावला नाही. तो लढत राहिला.

...विजेच्या लोळासारखा तो मद्रासहून मागे फिरला. कर्नेल वेलीवर त्याने अशी तत्वार फिरविली की त्याच्या सैन्यांतील शिपायांना जाम जुदा करितांना 'अथेन' ही म्हणायाला फुरसत मिळाळी नाही.

परंतु ... 'पोर्तोनोव्हो' जवळ त्याचा पगभव झाला. 'कूट' नांवाच्या कुशल कर्णधाराने आतां पराद्विपस्थांच्या सेनेचे सेनापतीत्व स्वीकारले होते.

'पोर्तोनोव्हो'ला कूटला 'पाठ' दाखऊन हैदर मागे फिरला. त्याच्या पाठलागावर नऊ नव्या दमाच्या गोऱ्या फलटणी निघाल्या. त्यांनी हैदरला 'पालिखोर'ला हटकले. आपल्या 'पिछाडी'चे शोणूट तुटू देऊन हैदरने आपल्या बाकीच्या सैन्यासह 'शिवालिंगगड' गांठले. कूटने त्याला तेथे गांठले. परंतु तेवढ्यांत नानासाहेबांच्या स्वतःच्या विश्वासातला एक माणूस हैदरकडे निरोप घेऊन आला.

तो निरोप आशादायक होता. फ्रेंच सैन्य इंग्रजांच्या आरमाऱ्याच्या आतिशबाजीला बरोबर उत्तर देत देत पूर्वकिऱ्यावरती याच सुमारास उतरले.

त्या फ्रेंच सैन्याशी हातमिळवणी होताच हैदर पुन्हा धवधव्यासारखा उसळला. त्याने कूटच्या कब्जातले कडलारे पुन्हा काबीज केले.

त्याच्या 'बापसे सवाई' असलेल्या बेट्याने टिपूने तंजावरला कर्नल ब्रेथ बेटचे सारे सैन्य आपल्या गरम बंदुकीवरल्या नरम संगीर्नांनी ठायीं ठायीं भोसकून काढले.

आणि चक्रयुद्धांत सापडलेला 'हैदर' मुलाच्या पहिल्या पराक्रमाची पुस्ती वाचता वाचता याच वेळी पैगंबरवासी झाला.

आणि वडिलांच्या मृत्युच्या दुःखाने हृदयांतल्या दयेच्या भावना रागाच्या दुआचात थिजऊन टाकलेल्या टिपू सुलतानाने बंगळूरला आणि बिदनूरला आपल्या सैन्याच्या काढण्या लावल्या...

एवढ्यांत इंग्रजांनी फ्रेंचाशी वेगळा तह केला. आणि मग टिपूही तहास तयार झाला.

शाहीराने आपल्या सहवासांत श्रीमंत सवाई माधवरावांना अनेक सदगुणाची दिक्षा दिली. परंतु कांहीं वर्षे लोटतात तोंच त्याच्या मोठेपणाचा मत्सर वाटल्यामुळे श्रीमंतांच्या सान्निध्यांतल्या कांहीं मतलबी लोकानी त्याच्या विरुद्ध नाहीं नाहीं त्या कंज्या पिकविल्या.

...आणि ' हक्का ' आणि ' घक्का ' यांची किंमत सारखीच करणाऱ्या संशयी गोपाळानें मग श्रीमंतांचा निरोप घेतला.

...मग त्या पुढल्या काळांत गोपाळानें आपल्याच गांवातल्या शेतकऱ्यांच्या मुलांना धूलपाटीवर मुळाक्षरांची ओळख करून द्यावयास सुरवात केली.

त्याला असें वाटत होतें कीं श्रेष्ठ कवीचे खरे कर्तव्य ज्ञानाची ओळख सामान्य जनाना करून देणे हेच आहे.

“ आणि असा हा ' ज्ञानदीप ' हातात धरून पुढे त्यानीं सद्याद्री पालथा घातला, पुढें त्यानीं सातपुडा पालथा घातला....

त्याच्या या ' खुळे ' पणाला सारे प्रतिष्ठित शाहीर हंसत.

ते म्हणत ' लावणी ' लिहावयाची सोडून हा गोपाळा हें काय करतो आहे.

ते म्हणत, वृत्तात आणि छेदात कवने करावयाचे सोडून हा गोपाळा असे काय मोकळे लिखाण लिहित आहे.

ते म्हणत या गोपाळाच्या या स्वैर प्रवृत्तीच्या पोवाड्यांना 'काव्य' कोणीच म्हणणार नाहीं.

परंतु गोपाळाने या थुंकणाऱ्यांच्या पारोशा तोंडाकडें न पहाता आपले प्रगतीपर पाऊळ पुढेंच टाकीत ह्यातभर प्रवास केला.

आणि असे कर्तव्य करित असतांना त्यानें सहस्रमुखानें पंच-वटींतल्या एका पर्णकुटीत मरणाच्या हातांत आपला हात दिला.

तो मेला...!

कुठे मेला ! केव्हां मेला !

छेः छेः महाराष्ट्राला त्याबद्दल त्यावेळीही कांहीं माहिती नव्हती...!

आणि आजही...!

तळ्यातल्या गणतीचे दर्शन घेऊन श्रीमंत पाटीलबाबांना बरोबर घेऊन पुन्हा नौकाविहार करू लागले.

आता आसपास कोणीच नव्हते वल्ही सुद्धा ते वैभवसंपन्न चार हातच मारीत होते.

चांदणे टिपूर पडले होते. पारिजातकाच्या फुलांचे नको तेवढे पीक वरच्या आभाळात पिकले होते. आणि वरून केवळ्याच्या पिवळयाधमक पानात बाधून ती पृथ्वीवर सारखी फेकली जात होती.

दूर झालेले ते विघ्नहर्याचे मंदिर एकाद्या गुळाची स्वप्नात पाहिलेल्या दुधाच्या पेल्यासारखे दिसत होते.

डोळ्यासमोरच्या आंबरायांना कोकिला आपल्या कंठातील पंचमाने- विरघळून टाकीत होत्या.

त्या चांदण्यांत श्रीमंताच्या पगडीवरील पाचूंचा मोटा तुरा पाटिलबाबांच्या कंठातील हिऱ्याच्या कंठ्याशी हुजत घाली तेव्हा चंद्र-किरणांना हिऱमुसले बाटे.

पाटिलबाबांनी श्रीमंताना अगदी प्रसन्न करून सोडले होते. गेले काही दिवस त्यांना आपला मुक्काम पुण्यातच ठेविला होता.

वानवडीला त्याच्या कवाईती फौजानीं आपले डेरे दिले होते. त्या सैन्याची संख्या एवढी होती की पुण्याच्या बाजाराची धारणा दहापटींनी वाढली.

वास्तवीक ते पुण्यास आले ते अलिजा बहादुर आणि होळकर यांचा त्यांना जो वारंवार त्रास होत होता त्याची दाद मागावयासाठी! त्याजबरोबर त्यांना श्रीमंताना हेहि सागावयाचे होते की टोपीवाला टिपूशी हुजत घालतो आहे त्यामधे निजामाप्रमाणे मराठ्यानीही आपल्या बाजूने हात बर उचलावे अशी त्याची इच्छा आहे. परंतु'...

या 'परंतु' चा अर्थ पाटीलबाबांनी फार सूक्ष्मपणे श्रीमंताना समजाऊन सांगितला.

काशीवरून येताना, यात्रा करून येताना गंगेच्या पाण्याने गड भरून आणावे तसे शिंदे उत्तरेतून दक्षिणेत आले होते.

दिल्लीच्या बादशहाची कुलमुखत्यारी (वकील ई मुतलक) श्रीमंतासाठी घेऊन आले. यासाठी दरबार भैरला तेव्हा पाटील श्रीमंतांचे जोडे खाकेत मारून जवळच उभे राहिले. आणि श्रीमंतांनी त्या गोष्टीबद्दल नापसंती दर्शविताच तो उत्तरेकडला 'घाक' हसून म्हणाला " श्रीमंतांच्या आश्रयाने सारे आम्हांला लाभले. आम्हीं आपल्या आश्रयानेच जमिनीवरले आंवाऱ्यात चढलो. परंतु वटवृक्ष कितीही वाढला तरी त्याच्या पारंब्यांची झेप नम्रभावाने मूळ बीजाच्या दिशेनेच नमस्कारासाठी खाली होते "

पाटीलबाबांच्या बोलण्याने श्रीमंतांना निरुत्तर केले.

त्या वेळी तसे झाले परंतु आज श्रीमंतांनी त्यांना निरुत्तर केले.

कारभारीपणा, आपणास मिळावा याबद्दल पाटीलबाबांनी श्रीमंतांजवळ शब्द टाकतांच.. .

वल्यावरले हात बाजूला काढून ते पाटीलबाबांच्या खांद्यावर ठेवीत तरुण पेशवे नानासाहेबाचे आपल्यावरील उपकार आठवीत म्हणाले,

" शिंदे, तुम्ही माझे हात आहांत आणि नानासाहेब माझे मस्तक आहेत खड्गाला डोक्याशिवाय आणि डोक्याला खड्गाशिवाय कवडीचे मोल नाही. आणि तुम्हां दोघाशिवाय मला तरी काय मोल आहे !

मग पाटीलबाबा हंसेल.

मग श्रीमंतांनी स्वतःच्या हाताने आपल्या पानदानांतून त्यांना विडा दिला.

या विज्याचा ओठावरला रंग विटला असेल किंवा नसेल.—

महाराष्ट्राच्या दुर्दैवाने... नानासाहेबांच्या दुर्दैवाने पाटीलबाबा नवज्वराने आजारी पडले. आणि कांहीं दिवसानंतर दिक्पालाना न पेलणाऱ्या पराक्रमाचे धनी असणारे ते काळेसावळे शरीर एका लहानशा 'छर्त्तीतले' रहस्य होऊन गेले.

काळ घावत होता. दिवस रात्रीचे राधाकृष्ण रामलक्ष्मणाप्रमाणे
स्कंधावर घेऊन काळ हनुमंतासारखा घावत होता.

बारा महिने.....

फक्त बारा महिने पुढे गेले...

तिनशेपासष्ट दिवस...

आणि...

♦ ♦ ♦ ♦
दसऱ्याच्या दरबारानंतर सिमोलेंघनाच्या वेळी अंबारीतून
खाली उडी घ्यावयाचा श्रीमतांनी प्रयत्न केला...

आणि...

त्यानंतर बरोबर दोन दिवसांनी रायाने गणपतीमहालातील
बारीतून खूप खूप उंचावरून आपला देह झुगारून दिला.

♦ ♦ ♦ ♦
आणि कांहीं वेळाने खड्यांच्या लढाईतील विजयाने खदखदलेले
काळीज कारजावर पडलेले आढळले. 'कठ्यारीवरले लिंबू कठ्यारी-
वेगळे झाले'

— ० —

— १२ —

रवि मावळला !

पर्वतीच्या पायऱ्या शीतपणे नानासाहेब वर चढत होते. संध्याकाळ झाली होती. मुलासारख्या वाढवलेल्या सवाईमाधवरावाला अपघाताने मरण देऊन काळ पुरुष पुढे चालला होता.

आणि नानांच्या पापण्यांतून कैदी होऊन पडलेल्या आसवांचे अर्घ्यदान घेत आजही रवि मावळत होता.

‘ पुढे काय करावयाचे ? ’

हा प्रश्न नानासाहेबांच्या डोक्यात त्यावेळी चर्चिला जात होता. देहाने आता ते थकून गेले होते. वस्तुतः त्यांच्या अफाट बुद्धीमत्तेला विस्मयात टाकणारी घटना विघात्यालाहि निर्माण करिता येणे अशक्य झाले असते.

सवाई माधवारावांबद्दल ज्या अपेक्षां नानासाहेबांनी आपल्या मनातल्या मनात केल्या होत्या त्या ते जिवंत असतानाच विफल झाल्या होत्या.

आपल्या बापाचा खून करणाऱ्याच्या मुलाशी...बाजिरावाशी श्रीमंतांनी अलिकडे नानासाहेबांच्या नकळत पत्रव्यवहार सुरू केला होता.

आणि याबद्दल नानासाहेबांनी पुराव्यानिशी त्यांना जाब विचारला तेव्हा भ्रमाच्या भोवऱ्यात सापडलेले श्रीमत म्हणाले, “ आमची वेळ आता झाली. आम्ही इंद्राचे ऐश्वर्य उपभोगिले. आम्हांस आता राज्याची इच्छा नाही; आम्ही आता सूर्यमंडळ भेदून जाणार. ”

यावर नानासाहेब त्यांना उभयाशीं धरून म्हणाले होते,
“ हे असे बोलावयाचे होते तर मला या पूर्वीच काशीला जाऊ
द्यावयाचे होते. पाटीलबाबांची हीस तरी भागविली असती. ”

यावर श्रीमंत नुसते हंसले होते.

गेले कांहीं दिवस श्रीमंतांनी चित्तातळा ताल सोडला होता.

पंधरा दिवसापूर्वीच त्यांनी वाड्यांत वाघनखानें कुस्ती कर-
णाऱ्या शिंदे आडनांवाच्या पोराना आपल्या हीसेसाठी आणि समा-
धानासाठी इतकें लढवले की रक्तपात झाल्यामुळे अंग जागोजागी
उसळून गेलेली ती मुलें मलमपट्या बैद्याकडून चिकटविल्या जात
असतानांच मरण पावली.

पर्वतीच्या रमण्यात महिन्यापूर्वी बोथाटीचा खेळ खेळतांना
त्यांनी नानासाहेबांची पगडी उडविली होती. आणि, आणि ते
हंसले होते.

आणि आपली पडलेली पगडी उचलून घेत घेत नानासाहेब
त्यांना म्हणाले होते की “ श्रीमंत माझी पगडी पडली तर आपल्या
डोक्यावरलीहि स्थिर राहील की. नाही याबद्दल शंका आहे. ”

तात्पर्य, हें असे चालले होते—

श्रीमंतांनी त्याचे तोंडही पाहू नये अशी नानासाहेबांची इच्छा
होती. त्या बाजिरावाच्या आणि श्रीमंताच्या क्षेम खुशालीच्या
चिठ्याचपाठ्या चालल्या होत्या.

जुन्नरास कैदेत ठेवलेल्या बाजिरावाने श्रीमंताना चोरून पाठ-
विलेली पत्रें शब्द लाघवानी ओतप्रत भरलेली असत.

आणि कैदेत असलेल्या बाजिरावाला मग श्रीमंतांनी इत्ती,
घोडे, पालख्या, स्वार, शिपाई दासदासी वगैरे शागीर्दपेशाचा सरंजाम
बहाल केला.

या साऱ्या गोष्टींचा विचार करून झाल्यानंतरसुद्धा श्रीमं-
ताच्या मरणानें नानासाहेब दुःखी कधी झाले.

देवदर्शन घेऊन ते परत पायऱ्या उतरून खाली येऊ लागले.
 पायऱ्या उतरता उतरता बरोबर असलेल्या सरकारकुनाला ते म्हणाले,
 “ शिंदे, होळकर, भोसले, पटवर्धन, रास्ते यांच्याकडे साड-
 जीस्वार पाठऊन त्यांना त्वरेने बोलाऊन घ्या. ”

♦ ♦ ♦ ♦ ♦
 आणि पुण्यास नानासाहेबांच्या खलबतखान्यांत—

पटवर्धनापैकी परशुरामभाऊ, होळकर, शिंद्यांचे दिवाण बाळा-
 बातात्या आणि जिवबादादा हे सारे एकत्र जमले.

बराच वेळ भवती नू भवती झाली

श्रीमंताच्या कुटुंबाच्या... यशोदा बाईंच्या मांडीवर गोत्रजा-
 कीप कोणीतरी दत्तक देऊन राज्याचा कारभारापुढे सुरू ठेवावा असे
 ठरविण्यांत आले. मग नानासाहेबांनी आपली खास माणसे हुशार
 मुलांच्या संशोधनासाठी गावोगावी पाठविली.

आणि तिकडे बाजिराव !

त्याने पुण्यातील ब्राम्हणांना दक्षणा वाटावयास आरंभ केला. मी
 गादीवर आल्यास प्रत्येक ब्राम्हणास तीन मजली वाडा बांधून द्यावयाची
 माफी इच्छा आहे असे त्याने बोलावयास आरंभ केला.

आणि बुभुक्षित आत्म्यावर त्याचा परिणाम असा झाला की ते
 आत्मे उघड उघड या ‘ दत्तक ’ कल्पनोर्विद्ध बोलावयास लागले.

आपल्या धाकट्या भावाचा, अमृतरावाचा मेव्हणा शिंद्यांच्या
 लष्करांत होता हे त्याला ठाऊक होते. महाराष्ट्राच्या राजकारणात
 शिंद्यांचा पानाचा एका आपल्या हातात असावा असे बाजिरावाने
 मोठ्या विचाराती ठरविले. त्या मेव्हण्याकरवी वाशिला लाऊन शिंद्याचे
 दिवाण सदाशिव मल्हार यांस त्याने जुन्नरास बोलाविले.

कानाला ओठ लागले.—

हेलक्या आवाजांत बातचीत झाली. ' सव्वाकोट रुपये रोख आणि पन्नास लक्षाची नवी जहागीर ' या ' देण्या'वर शिंद्यानी बाजिरावाला गादीवर बसवावयाचे वचन दिले.

मग निवडून आणलेल्या मुलाच्याबद्दल नानासाहेबांनी त्यांचे मत विचारले की शिंद्याचे पुण्यातले वकील उत्तर द्यावयाची टाळाटाळ करू लागले.

...मग नानासाहेबांना निजामाचेहि उत्तर आले की...

“—शिंदे ' दुसरी 'कडचे होतात...आणि तुमच्या घरांत ही असली कारस्थाने घाटत असताना तुम्ही जागे होत नाही. ”

दुःखाने आधीच दडपल्या गेलेल्या नानासाहेबांच्या दुःखाला यावेळी असह्य वेदना झाल्या.

मग नानासाहेबांनी पुन्हा एक वेगळाच डाव टाकला.

त्यांनी पुण्याला बोलाऊन आणलेल्या सान्याच मुलांना परत पाठऊन दिले आणि बाजिरावाचा धाकटा भाऊ चिमाजी अप्पा याला दत्तक घ्यावयाचा विचार केला.

अणि शिंद्याच्या जेरबंद छावणीत आश्रयाला गेलेल्या चिमाजीला पुण्यास घेऊन यावयाची कामगिरी त्यांनी परशुराम भाऊंना सांगितली.

त्यांना निरोप देतांना नानासाहेब म्हणाले,

“कृष्णाजी आणि कान्होजी या दोघांना मी चिठी दिली आहे ती घ्या. ते दोघे आणि तुम्ही असे तिघे मनावर घेऊन पंच हत्यारी झालात तर तुमच्या मार्गाने अडथळा आणेल अशी नदी नाही, असा पर्वत नाही, असा कोट किल्ला नाही. ”

आणि मग भाऊ हंसले.

आणि मग भाऊंचा पंचकल्याणी घोडा जमीनीवरली धूळ दिगंतात मिसळू लागला.

चिमणाजी माधवराव असे नांव लाऊन ज्याला सिंहासनावर बसावयाचें त्याला आणावयासाठीं परशुरामभाऊ निघाले तें बरोबर निवडक सरंजाम घेऊन निघाले.

त्यांच्या स्वतःच्या फौजेला तर त्यांनीं बरोबर घेतलेच होते परंतु याशिवाय तीन हजार गारदी, दोन बाणांच्या कैऱ्या, दोन लहान तोफा, रास्ते आणि पंतप्रतिनिधी यांची पथकेही त्यांच्या सन्निध होती.

शिंद्याचे लोक जुन्नरास येऊन बाजीरावाच्या भोवती संरक्षणाचा कोंटाकेला करीतोपर्यंत भाऊंना आपल्या हालचाली करावयाच्या होत्या !

त्यांच्या घोड्यांच्या टापा बाजीरावाच्या दाराशी खडखडतात खडखडतात तोंच पुण्याहून नानासाहेबांनी मुद्दाम भाऊंच्या मदतीला धाडलेले बाहिरोपंत मेहेंदळे आणि हरिपंत पिंगळे तेथें येऊन पोचले...

परंतु... ?

या सान्ध्याच्या आधी बाजीरावाकडे शिंद्यांचे खास वकील रामजी पाटील तेथें येऊन पोचले होते.

आणि त्या मुलाखतीतच भाऊसाहेबांना कळून आले की आपण ज्या प्रकरणात हात घातला आहे ते जितके वाटले होते तेवढे सोपे नाही.

बाजीराव त्या भेटीत भाऊंना म्हणाला “मी आप्पास तुमच्या-कडे देणार नाही, तो मामा धाकटा भाऊ, थोरल्या भावाला घतुरा दाखऊन धाकट्याला अंबारीत चढवावयाचा नसता जेग नानासाहेब कां बांधतात हें आम्हाला बळत नाही. एकतर मला कांहीं खूळ लागलें नाही, आणि लागलेले होते त्यालाही घेऊन नानासाहेबांनी राज्य राखलेच की नाही कालपावेतो! मला मुख्यस्थानी बसवावयाचे असले तर बसवा नाहीतर आम्हा बाहेरचा कोणी दत्तक आणावयाचे ठरवा. हें न पटलें तर दुसरे काहीं करा. चिमाजीला गादी देऊन मला त्याची

दिवाणगिरी देऊ म्हणता तेही मी वडील म्हणून मला मान-
हानीकारक वाटते. आणि तुम्ही म्हणता मी 'बाजिराव माधव'
होऊन गादीवर येऊ तर तसेही मी करणार नाही. दुसऱ्याच्या ओटीत
जाऊन पडावयाचे ब्रीद माझे नव्हे. तुमच्या नानासाहेबाचा वंश खुंटला
त्याला आम्ही काय करावे ! मलाच गादीवर बसवा आणि बसवणार
असलात तर 'बाजिराव रघुनाथ प्रधान' म्हणून बसवा. ”

बाजिरावाचे हे निश्चयाचे पहिल्या दिवशीचे बोलणे त्याने पुढील
दहा दिवसही असेच चालू ठेविले.

तो शिंद्याची वाट पहात होता. आणि ते तर अजून आले
नव्हते.

अशी निराशा झाल्यानंतर !

एके दिवशी एकातात—

भाऊंच्या पायावर होके टेकून हाताची अंजला बाधून बाजि-
रीवे म्हणाला,

मागील द्वेष तुम्ही मनांत आणू नये. मी आणणार नाही.
वडिलांच्या जागी मी आता आपणास मानतो. माझा मनोदय आता
या वेगळा नाही. मी आपल्या लेकरासारखा. धाकट्यास दौलत उप-
भोगावयास लाभवी आणि मी बंदीत दिवस कटावे हे आपणास
रुचते काय ? ”

आणि असे बोलत असतांना बाजिरावाने आपल्या डोळ्यातून
पाणी काढले.

मग भाऊंच्या हृदयालाही अनुकंपेने कुरवाळले.

त्यांनी पुण्यास गोविंदराव पिंगळ्यांना पाठाविले आणि झाल्या
हाकिमतीचे कानोसे नानासाहेबांच्या कानावर घालावयाची व्यवस्था
केली.

इकडे शिंद्याच्या लष्करांतही काही आकस्माक धडामोडी
उत्पन्न झाल्या. जिवबादादा बक्षी हे जांबगावच्या वेशीवर अकस्मात
मरण पावले. बाळोबातात्यांनी सर्व दुःख गिळून टाकून बक्षींच्या

मरणानंतर शिंयांची बाजू उचलून धरली. त्यावेळीं बाळोबातात्यांच्या हातातच उत्तरेकडली सारी सुत्रे होती. दौःतराव शिंदे हा केवळ हकदार होता.

बाळोबातात्या बराच फौजफाटा घेऊन पुण्याच्या रोखाने निघाल्याची बातमी नानासाहेबांच्या कानावर ज्या दिवशीं आहे. त्याचदिवशीं गिंगळेही भाऊकडील वर्तमान घेऊन पुण्यास आले.

मग नानासाहेबांनीं ही वेळ पडते घेण्याची आहे असें ओळखून गिंगळ्यांना भाऊकडे तसा निरोप देऊन परत पाठविले.

त्याचे दुसरे दिवशीं रवि मावळता बाजीरावसाहेब मोठ्या लव्या जम्या-निशी पुण्याकडे यावयास निघाले

जुन्नरच्या दक्षिणेस बाराबावडीवर बाजिरावानें माघवद्य तृतीयेचा शुभमुहूर्त पाहून प्रस्थान ठेविले. बारावर्षांच्या चिमाजीसही संगती घेतलें कुंडंब आणि दुसरा भाऊ अमृतराव यास त्यानीं जुन्नरास ठेविले.

खडकीच्या दिशेनें बाजीराव चालू लागला. नानासाहेबांनीं त्याला बसावयासाठीं कलाबुतीची अंबारी पाठविली होती. बाजिरावाने आपल्या नेहमीच्या पूजेतील शंभुमहादेवाची मूर्ती पालखीत घालून बरोबर घेतली होती. सर्वांत पुढें तीं पालखी चालत होती. त्यादिवशीं सूर्यास्त झाला ! रवि मावळला !

दुसरे दिवशीं चतुर्थीचा उपास म्हणून फार हालचाल झाली नाहीं, त्या दिवशीं रवि मावळता मावळतां बाजिराव अंबारीतून घोड्यावर उतरला आणि शिवनेरीचा किल्ला उजवा घालून शिवभवानीचे दर्शन घ्यावयास निघाला. नंतर श्रीपंचालिगेश्वराचे दर्शन घेऊन तो कुकडी नदीच्या तीरावर येऊन संध्येस बसला. पुढें त्यानें 'ऋषाद्री' म्हणून गणपतीचे देऊळ होते त्याचे दर्शन घेतले. पुन्हा रवि मावळला !

नारायणगाव, खेड, चाकण, पर्यंत बाजिराव येऊन पोचला नानासाहेबांच्या काळजाचे लचके तोडीत तोडीत तों पुण्यास येत होता.

ज्या घराण्याकडे राजपद जाऊ नये म्हणून आजवर नानासाहेबांनी, आपल्या साऱ्या हयातीला पणाला लावले त्या घराण्याला

आता ' आदव ' देऊन गादीवर बसवावयाचे त्यांच्या नशिबी आले होते.

चाकणच्या शिवेवर येताच पुण्याहून नानासाहेबांनी पाठविलेली वज्रे, जवाहिर, कंठा, चौकडा, शिरपेच याचा अहेर बाजिरावाला करण्यांत आला. दोन भरजरी अब्दागिन्या नानासाहेबांनी आपल्या भावी ' धन्या 'साठी पाठविल्या होत्या.

मोशीहून चौदा पंधरा घटकास कूच होऊन बाजीराव संध्याकाळी रवि मावळावयाच्या वेळेला खडकी जवळ येऊन उतरला.

इंग्रजांचा पुण्यातील वकील मॅलेट याने त्याच संध्याकाळी बाजीरावांची गाठ घेतली.

त्या रात्री कलकत्याला पाठविलेल्या खलित्यांत मॅलेटने लिहिले,

“...गोड बोलणारा, दांभीक, लाघवी, भोळसर, आणि परमेश्वरावर आपला सारा भार टाकणारा असा हा बाजिराव आहे. आपल्या स्वार्थासाठी वेळ आली तर सर्व पणाला लाऊन तो लढेल आणि; नानासाहेबांचा आणि त्याचा आज जरी वरवर मिलापा झालेला दिसतो तरी...

—एकंदरीत हे असे आहे. मराठ्यांच्या राज्यावरला भाग्यसूर्य आतां मावळावयाच्या बेतात आहे.”

— — —

—आणि अमावास्या फुलली !

खडकीला उतरलेल्या बाजीरावाला भेटावयासाठी नानासाहेब आपल्या लव्याजम्यानिशी गेले होते.

आजवर एकमेकांच्या नाशासाठी टपलेले हे दोघे... या दोघांची ती तसली पहिली भेट.

बाजीरावाने गादीवरून उठून त्यांना वंदन केले. त्यांच्याशी तो थोडेच बोलला परंतु त्यांतही त्याने जरब ठेविली होती. नानासाहेबांनी, “आज मुहूर्त चांगला आहे, वाड्यात प्रस्थान ठेवावे” असे म्हणताच बाजीरावाने ‘आज आपली घाततिथी आहे’ असे उत्तर हंसत हंसत दिले.

या उत्तराने नानासाहेबाना काय कळावयाचे ते कळून चुकले. बाजीराव शिंदे यावयाची वाट पहात होता.

“आपण केव्हा यावयाचे ते आपणच ठरवावे... फक्त आधी खबर द्यावी म्हणजे लवाजम्याची तयारी करता येईल” नानासाहेब निरोप द्यावयासाठी बैठकीवरून उठत उठत म्हणाले.

डेव्या बाहेरपर्यंत बाजीराव त्यांना पोचवावयास आला.

“...असं पहा... झाले ते कृष्णार्पण झाले. आता मी परमेश्वर साक्ष सागतो की गतगोष्टीचा गिळ्या माझ्या मनी मानसी उरलेला नाही. यापुढे तुम्हीही सत्य स्मरून वागावे. मी तुम्हांस किंवा तुमच्या

देणार नाही. आणि कोणी दुसरा तसें करूं लागला तर त्याचे पारिपत्य करीन. तुमच्या कीर्तीस कलंक लागेल असे माझ्याकडून कांहीं होणार नाही. आणि जर तसें करण्यास कोणी आम्हांस प्रवृत्त करूं लागेल तर त्यांची खबर आम्ही तुम्हांस देऊं. तुमच्या सम्मतीशिवाय राज्यतील कैदी आम्ही सोडणार नाही. जो काय राज्यकारभार करावयाचा तो तुम्ही आम्ही मिळून ठरवू. आजपासून तुम्ही जे जें कराल तें आम्ही केले असे समजावे. आम्ही आता तुमच्या बाबतीत निसंदेह आहोत. ”

यावर नानासाहेबांनी स्मित हास्य केलें.

नानासाहेब आपल्या वाळ्याकडे परत आले तों दारातच कान्होजी आणि कृष्णाजी उभे होते.

त्यांना पहातांच नानासाहेबाना आश्चर्य वाटले. संधी मिळताच त्या दोघांनी नानासाहेबांजवळ आपले हृदय उघडें केलें.

“ दौलतरावाच्या चाकरीतून आता आम्ही निघालो आहोत. तलवारीच्या तेजाला आता त्या चाकरीत चमकावयाला वाव नाही. शिवाय मुलाचे आणि मातोश्रीचे तंटे—खटके अखंड चालू. त्यांत आमच्या सारख्या जुन्यानी बाजू कोणाची घ्यावयाची ! तसें पाहिलें तर हेहि पाटीलबाबांचे आणि त्याही पाटीलबाबांच्या. तुमच्याकडे आलो ते येवढ्याचसाठी की काहीं देशाच्या सेवेसाठी चंदनासारखे शिजण्यासारखे काम असले तर आमचे चार हात तुमच्या स्वाधीन करतो. तुमच्या खेरीज आज दौलतीत जाणतें नेणतें कोणी नाही. ”

यावर नानासाहेब त्यांच्याकडे कौतुकाने पहात म्हणाले,

“ निराशा गराडू लागते आणि सर्वत्र अमावास्येचा अंधार फुलून गेला असे वाटते. आणि मग आम्ही विचार करूं लागतो की अस्तमानाला सारा पसारा आवरावा, संन्यास घ्यावा आणि बद्रिकेदारी-नाथाच्या दिशेने वाट चालू लागावे...”

काहीं वेळ नानासाहेब स्वस्थ राहिले.

“ परंतु...परंतु...तुम्हासारखी जुनी माणसे पुन्हा भेटतात
आणजे मग हृदय पुन्हा जबाब देऊ लागते. अजून काहीं सारे सरले
नाहीं बाजीरावाला हातातल्या बाहुल्यासारखा ठेविला तर अजूनही
राज्यरक्षणाची उमेद आहे माझ्या मनांत. ” नानासाहेब म्हणाले. ”

...परंतु “ शिंदे तर काहीं वेगळे बोलत होते. ” कृष्णाजी
लगाव म्हणाला.

“ ते म्हणत होते की...! ” कान्होजी जाधव म्हणाला.

मग नानासाहेब हंसले.

बाजिरावाकडे एक दिवस परशुरामभाऊ भोजनास गेले होते.
वेळ रात्रीची होती. स्थान खडकीच.

पंक्तीत एकाने सहज विचारले “आज मात कोणत्या तांदळाचा?”

त्यावर तो आचारी काहीं उत्तर देणार तोच श्रीमंतानीच तोंड
उघडले.

“ पुण्याचा क्षय आणि पापाचा उत्कर्ष झाल्यामुळे वनस्पतींचे
तेज गेले. ”

या बोलण्याने भाऊ गंभीर झाले.

बाजीराव शरिरसामर्थ्याने चांगला होता. गोरा होता. नाक-
डोळे बरे होते. स्नान संध्या करण्यातच त्याचा बराच काळ खर्च होत
असे. एकादशी तो केवळ निरशनाने करी. देवाब्राह्मणावर त्याची निष्ठा
फार होती. दानधर्मात त्याचा हात सडळ होता. चिमाजीअप्पाजवळ
हे सारे होते पण तो अम्मळ रागीट होता. चिमाजी बाजीरावाच्या
घाकांतच असे.

जेवण चालू असताच पुन्हा बोलणीं सुरू झाली.

“ तुम्ही बंधु किती ! ” पटवर्धनापैकी ‘ नारायण गंगाधराला ’
बाजीरावाने विचारले.

“ चौघे ! ” तो उत्तरला.

“ मातोश्री आहेत ? ” श्रीमंत (?)

“ मातोश्री देवार्धान झाल्या. सापत्न माता आहेत ”

“ त्यांस काय मुले ? ”

या प्रश्नास नारायणानें कांहीं उत्तर दिले नाही, मग पटवर्धना-
पैकी ‘ श्रीपतराव मोरेश्वर ’ म्हणाले.

“ अत्याचीं मुले नाहीत, अजून रजोदर्शनही झालें नाही. ”

“ त्यांस वर्षे किती ? ” श्रीमंत

“ सतरा वर्षे ! ” श्रीपतराव.

“ माझे मते वीसचावीस वर्षे असतील. तथापि या वयातही
मुले होतील. ” नंतर श्रीमंत विषय बदलून म्हणाले “ गुदस्ता
खड्यांच्या लढाईत कामास आले तें विठ्ठलराव तुमचे कोण ? ”

“ आमचे चुलत चुलत बंधू ” नारायणानें उत्तर दिले.

“ सारी पटवर्धन मंडळी किती होतील ? ”

“ तीस चाळीस असामी होईल ! ” नारायण.

“ यांत लहान थोर आली... ? ”

“ तसे मोजमाप केले तर चाळीस बत्तास पुरुषच होतील. ”
नारायण म्हणाला.

“ मोठे कुटुंब ! मोठे सरदार ! तुमच्याकडले हे सारे...पट-
वर्धन मंडळी, होळकर, शिंदे आहेत म्हणूनच राज्य खेम आहे. ”
श्रीमंत म्हणाले-

“ परंतु यादूनही या साऱ्यामागे नानासाहेबांचे चातुर्य अधिक ”
नारायण म्हणाला.

“ छे: छे: या तलवारी नसत्या तर नानासाहेबांच्या नुसत्या
चातुर्यानें काय झाले असते ?...काहीं झाले नसते. ” श्रीमंत म्हणाले.

तिकडे बाळोबातात्याला हे चालू झालेले राजकारण बिलकुल पसंत पडले नाही. श्रीमंतास परस्पर नानासाहेब पुण्यास घेऊन गेले... आणि तसें श्रीमंत गेले म्हणून त्या दोघांच्यावरही बाळोबा रुसले. ते उद्गारले...

‘नानांनींच हयातभर कारभार करवा असें काय म्हणून ? त्यांनीं फार केले आजवर. आता त्यांनीं सारे सोडून हरि “हरि” म्हणत घरीं बसावे. पेशवाईच्या खिन्न्यांतील पैका जो काहीं त्याजपाशीं असेल तो त्यांनीं आम्हास फौजेचे खर्चाकरता द्यावा. शिवाय बाजीरावाने जे जे द्यावयाचे म्हणून उरविले होते ते रुपये आणि मुख्य आमच्या स्वाधीन त्यांनीं करावा. बऱ्या बोलाने नानासाहेबांनीं केले नाहीं तर... ?

शिंद्यांच्या मोठ्या फौजेनिशी बाळोबा पुण्याकडे यावयास निघाला.

नानासाहेबांनीं भग आपल्या हालचाली करावयांस सुरवात केली.

त्यांनीं आपल्या ‘मंडळींस’ रायगडावर पाठऊन दिले. आपल्या पक्षातील मंडळींसही त्यांनीं बायका मुलांना आणि जडजोखिमीच्या वस्त्रांना नेऊन दूर ठेवा असे सुचविले.

आता आभाळावर आभाळें येऊ लागली होती. सूर्य आता अस्तनही नसल्यासारखा वाटत होता.

भग नानासाहेब पुन्हा बाजीरावाच्या भेटीला गेले. यापूर्वी शिंद्याच्याकडे त्यांनीं खुद्द बाजीरावाच्या हातचे पत्र पाठविले होते की, “येवढ्या सैन्यानिशी पुण्यास येऊ नका.”

बाजीरावाकडे जाऊन नानासाहेब म्हणाले,

‘आपले पत्रही पायदळीं तुडऊन शिंद्यांची अंबारी पुण्याच्या दिशेने झुलू लागली. त्याचे आमचे वाकडे पडले आहे. इथे आम्ही राहिलो तर परिणाम काहीं ठीक होणार नाही. काहीं दिवस मी साताऱ्यास जाऊन रहातो.’

श्रीमंतानी प्रथम पुष्कळ आढेवेढे घेतले. परंतु मग त्यांनी नानासाहेबाना त्याच्या मताप्रमाणे वागावयास सभ्मती दिली.

बाळाबाबा नानासाहेब पुण्याहून आपल्या हालचालीचे निमित्त दाखऊन इलतात असे कळताच अम्मळ अधिक अवसान आले.

त्याने खासा स्वार पाठऊन नानासाहेबांना पत्र पाठविले.

त्या पत्रात—

“..... या आठ अटीवर आपण तुमच्याशी तह करतो.” असे लिहिले.

नानासाहेबांनी तो लखोटा वाचला आणि फाडून टाकला. आणि त्याचे तुकडे त्या स्वाराबरोबर परत पाठऊन दिले.

बाळोबा म्हणजे शिंद्यांचा चाकर, आणि नानासाहेब म्हणजे पाटीलबाबासारख्याशी तुल्यचलाने राजकारणाचे डाव खेळून जिंकलेले, थोर मुत्सद्दी.

परंतु काळ फिरला की परागंदा होणाऱ्या थोरावर, परसातली कुशीही भुंकू लागतात.

परंतु कुत्री भुंकू लागतात म्हणून कांही थोर परागदा होत नसतात...

केवळ शिंद्यांचे सैन्य येते एवढेच कांही निमित्त नानासाहेबाना दूर जावयास पुरले होते असे नव्हे.

खरें म्हटले तर ‘राज्य’ निखळ द्यावयाचे नाहीं म्हणूनच ते राया कारंजावर काळीज टाकून सूर्यमंडळ भेदून गेल्यानंतरच्या साऱ्या हालचाली करीत होते.

सुतकाचे दिवस लौकीक दृष्ट्या संपले होते तरी दुःखाचे दिवस कांही संपले नव्हते. बाजीरावाच्या पुढे उमे राहून त्याला ‘मान’ देऊन बोलावयाचे प्रसंग जेव्हा जेव्हा येत तेव्हा तेव्हा नानासाहेबांना पूर्वीचे सारे आठवे, आणि ? ”

मोठ्या मनःसंयमान ते क्रोधाश्रु आवरून ठेवीत; आणि हास्यमुख रहात.

आतां ते हंसत होते. परंतु त्या हास्यांत सुखाचा अरुणोदय नव्हता. ..

आतां ते चालत होते, परंतु त्यांत प्रगती नव्हती.

आतां ते बोलत होते परंतु त्यांत अर्थ नव्हता.

आतां ते राजकारण करीत होते परंतु त्यांत प्रेम नव्हते.

आता शनिवारवाड्यांत ते जात तेव्हां त्यांना तो भरलेला असूनही ओका ओका वाटे

एकदा त्यांना वाटले की या प्रचंड वाड्याला मशाल लावावी आणि... आपण आणि आपल्या बरोबरच्या जुन्या निष्ठावंतांनी बायकां-मुलांसकट त्या अग्नीत जोहाराच्या उड्या घ्याव्या...

. परंतु...!

त्यांची प्रखर बुद्धिमत्ता आशावादी होती.

आणि याच आशावादाने ते सतराशे शहाण्णवच्या मार्च महिन्यांतील एकवीस तारखेस पुण्याहून कूच करून निघाले.

अवघे पांचसहा हजार स्वार त्यांच्या बरोबर जावयास त्यावेळी तयार झाले.

दुसऱ्या दिवशी ते पुरंदराच्या पायथ्यास जाऊन पोचले. आणि पुढे सातारा....

त्याच दिवशी पुण्यांत बाजीरावाच्या नांवाने चौघड्याचा हत्ती हिडला. दौलतराव शिंद्यांचे स्वागत करतांना बाजीरावाने आजवरच्या सान्या मर्यादा सांडून टाकल्या.

आपल्या गळ्यांतील मोत्याचा—कंठा त्यांनी दौलतरावाच्या गळ्यांत घातला. आपल्या पागोट्यातील फुलांचा तुरा त्यांनी त्यांच्या मस्तकाे लावला.

“मला पेशवाई आपणच दिलीत; आपणास मी कधीही अंतर देणार नाही. ” बाजीराव त्याला म्हणाला.

मग शिंदे आपल्या गोटात गेले.

त्याच रात्री बाजिरावाने मोठ्या समारंभाने खडकीवरचे आपले प्रस्थान सोडले.

पुणे उजवे घालून भवानी पेठ, रविवार पेठ, यांमधून बुधवारच्या झेंड्याजवळ मोठ्या रस्त्यावर त्यांची मिरवणूक आली. सरकारचा वाडा उजवा घेऊन दिल्लीदरवाजाने तो आत शिरला.

रस्त्यातून तो रुपये उघळत चालला होता. त्यामुळे गोरगरिवांचे त्याच्या बदलचे मत एकदम चांगले बनले.

वाड्यांत गेल्याबरोबर प्रथम त्याने देवघराकडे जाऊन देवांना साष्टांग नमस्कार घातला. नंतर यशोदाबाईकडे जाऊन तो एक घटका बसला. मग थोरल्या चौकात बैठक मांडली होती त्या मसनदीवर तो तिला वंदन करून बसला.

मग तो म्हणाला,

“सवाई माघषरावांच्या राज्यारोहणाच्या वेळी जेवढ्या तोफा डागिल्या तेवढ्याच आता डागा. ”

मग दरोग्यांनी साठ बार केले.

मग बाजिरावाने हजारो रुपये तेथे जमा झालेल्या ब्राह्मणांना वाटले.

दरबार संपला आणि ब्राह्मण घरांकडे परतू लागले.

“राव राजबिडे आहेत ” ‘ १ ’ म्हणाला.

“कर्णाचे अवतार ! ” ‘ २ ’ म्हणाला.

“शंकर भक्त ” ‘ ३ ’ म्हणाला.

“आतां धर्म बुडणार नाही ” ‘ ४ ’ म्हणाला.

त्या ब्राह्मणांच्या पलिकडल्याच बाजूला एक शहाणा माणूस चालला होता.

तो पुटपुटला.

“आतां धर्म राहिल परंतु राज्य जाईल ! ”

— — —

घरानंतर फिरलेलें वासे

“ शिंदे सरकार तुमच्याकडे भेटीला रात्री येणार आहेत ! ”
खासगीवाले बाजीरावाला सागत होते.

“ परंतु आजरात्री आम्ही पर्वतीला जाणार होतो, ” बाजीराव म्हणाले.

“तसे मी त्यांना कळविले परंतु त्यांचा पुन्हा निरोप आला आहे की काम महत्त्वाचे असल्यामुळे शिंद्यांना भेटीची वेळ बदलावयास सवड नाही. ” खासगीवाले म्हणाले.

“ मग आज आम्ही पर्वतीस जात नाही. ” बाजीराव म्हणाला.
आणि मग आपल्या मोठ्या लव्याजम्यानिशी दौलतराव शिंदे त्याच्या भेटीला आले.

आरंभाचे ख्यालीखुशालीचे बोलणें संपल्यावर घटकेची फुरसत न देता दौलतरावांनी मुद्याला हात घातला.

“ आमच्या पैशाचे काय ? ” दौलतरावांनी बाजीरावाला सवाल टाकला.

यावर बाजीराव स्मित हास्यपूर्वक शिंद्याच्या पुढें विड्याचे तबक ठेवीत म्हणाला,

“ हे पहा दौलतराव, तुमचा आमचा जो करार झाला होता तो आतां रद्द झाला. कराराप्रमाणें तुम्ही कुठे वागलात ! तुम्ही जुन्नरास येऊन आम्हांस इथे आणून गादीवर बसवावे असें ठरलें होतें...ते

तुम्ही आलात कुठे? परशुरामभाऊ तेथे आल्यानंतर देखील आम्ही आठ दिवस त्यांच्याशी तुम्ही याल या अंदाजाने सैल जावसाल करीत राहिलो. तरी तुमच्याकडून तेथे येणे झाले नाही. ती हयगय झाली म्हणून सोडून दिली. इथे आम्ही आलो आज आठ दिवस झाले तेव्हा तरी तुम्ही कुठे हजर होतात ? ’

दौलतरावांच्या डोळ्यांत निखारा फुलू लागला. तो अंगार धोरणी बाजीरावालाहि दिसला.

“ हे पहा दौलतराव, झाले ते झाले. करार तुम्ही मोडला. उशिरा आलात...सारे झाल्यावर आलांत तरी तुमच्या सैन्याच्या येण्याजाण्याचा खर्च मला द्यावयाला हवा येवढे मला समजते. आणि तशी माझी इच्छाही आहे. ’ बाजीराव म्हणाले.

दौलतरावांचा राग किंचित कमी झाला. -

“...परंतु; ” बाजीराव पुढे बोलू लागला.

दौलतरावांच्या भिवया कपाळांत घुसल्या.

“...परंतु नानासाहेब इथे नाहीत आणि जामदारखान्यांत तर एक पैसाही नाही. नानासाहेबास कारभारातून काढावयाचा हेका तुम्ही सोडून दिला तर सारे जमेल. नानासाहेबांनी मनावर घेतले तर यल्या प्रत्येक घरांतून हजारो रुपयाचे तोडे चावडीवर आपखुशीने हजर होतील. तुम्ही नानासाहेबाशी मिलाफ करा की मी तुमचे काम करणे !

बाजीराव कसा आहे हे शिंद्याना त्या घटकेला कळले. परंतु आपल्याला ते कळले आहे याची जाणीव प्रकटपणे न देता त्यांनी हुंसतमुखाने बाजीरावाचा निरोप घेतला.

“ सातान्यास महाराजांकडून पेशवाईची अधिकाराची वस्त्रे घ्यावयासाठी जाण्याकरितां आम्ही शनिवारी येथून प्रयाण करणार. तुम्ही व होळकर बरोबरीने असावे असे आम्हास वाटते. परंतु होळकर

अर्धगाने आचारी आता तुम्ही तरी असावे. ' बाजीराव त्यांना निरोप देता देता म्हणाला.

“ बरें आहे ! ” शिंदे उत्तरले.

...आणि येऊरला बाजीरावाने आपला पहिला मुकाम ठेविला. सातारकडे तो निघाला होता. षटवर्षनांकडली चार हजार फौज हा त्याचा सरंजाम होता. स्वारीबरोबर त्याशिवाय मानकरी, सरदार, होते. परंतु बाजीरावाच्या बरोबर त्याच्या स्वतःची अशी विश्वास ठेवण्यालायक राघोबादादाच्या वेळेपासूनची काही मंडळी होतीच. त्यांत बर्वे आणि केसोकृष्ण हे प्रमुख होते.

श्रीमंत कसे आहेत हे कळल्यापासून दौलतरावाचे कारभारी बाळोबा आणि परशुरामभाऊ यांची खासगी बोलणी होऊ लागली.

आणि एकेदिवशी येऊरच्या गणपतीच्या देवळांत.....

बाळोबातात्या, सदाशीव मल्हार दिवान, धोंडो रामचंद्र, परशुरामभाऊ यांनी शपथा घेतल्या...

“ इतःउपर राज्यकारभारासंबंधाने ज्या ज्या मसलती करावयाच्या त्या सर्वांनुमते करावयाच्या. ”

हा शपथविधी अत्यंत गुप्त रीतीने झाला, त्यामुळे बर्वे, केसोकृष्ण, किंवा मानाजी काकडे यांना त्यांतले कांहींच कळले नाही.

नानंतर पुन्हा भाऊंच्या आणि शिंद्याच्या गुप्तभेटी अनेकदा झाल्या. आणि या अनेक भेटीतून असे ठरले की...?

चिमाजी अप्पास यशोदाबाईंच्या माडीवर दत्तक द्यावे, बाजीरावाला शिंद्यानी आपल्या कैदेत ठेवावे. अल्पवयी पेशव्याचे कारभारीपण परशुरामभाऊने पतकरावे. शिंद्यानी आणि भाऊंनी पेशवा ताब्यांत ठेऊन सर्व राज्यकारभार पुढे एकदिलाने एकमेकाला मदत करीत चालवावयाचा.

हे ठरले आणि त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी बाजीरावाला दौलतराव शिंद्यांनी आपली ओळख दिली.

दिवस पाडव्याचा होता, बाजीराव सातारकडे जावयासाठी मुकाम झालवावयाच्या तयारीत होता.

येवढ्यांत दौलतराव डेऱ्यांत दाखल झाले. त्यांच्याबरोबर त्यांची खाशी खाशी मंडळी होती.

“चलता ना सातारला !” श्रीमंत म्हणाले.

यावर दौलतराव काहीच बोलले नाहीत.

“...शिंदे आज आपला हिसाब पुरा करून घ्यावयाला इथे आले आहेत.” बाळोबा म्हणाले.

“होय ! माझ्या रकमेचा फडशा करा आणि मग आपण इथून आपले डेरे सातारसाठी हलवा.” दौलतराव म्हणाले.

“तुमचा हिशोब काही दहावीस लाखाचा नाही. कोटी दीड कोटीच्या सवालाना मी या क्षेत्राच्या ठिकाणी काय उत्तर देणार !” बाजीराव बोलला.

“ते आम्हालाही कळते.” बाळोबा म्हणाले.

“कळते म्हणता मग रस्ता कसा रोखता माझा” बाजीराव म्हणाला.

“श्रीमंत ! काही झाले तरी तुम्ही आमचे मालक आहात. तुम्ही हूळ दाखऊन गेलात तर तुमचे आम्ही काय करणार ! तुम्ही जामीन द्या म्हणजे आम्ही हाकाटी करित नाही” दौलतराव म्हणाले.

“आणि तो जामीन कोणा लुंग्यासुंग्याचा असेल तर आम्ही पत्करणार नाही.” बाळोबा म्हणाले.

“होय, नाहीतर तुम्ही मानाजी काकडा किंवा केसोकृष्ण किंवा बर्वे पुढे आणून ठेवाल आमच्या. आम्हाला जामीन थोर असा-मीचा हवा.” दौलतराव म्हणाले.

“स्पष्टच सांगतो, परशुरामभाऊ खेरीज आम्ही दुसऱ्या कोणाचाच जामीन पत्करणार नाही. ” बाळोबा म्हणाले.

मग बाजीरावाने भाऊंना बोलावले ! बराच वेळ मग चर्चा झाली. मग भाऊंनी (पूर्वी ठरल्याप्रमाणे) बाजीरावाच्या देखत शिंद्यांना सांगितले की,

श्रीगजाननाची शपथ घेऊन सांगतो की श्रीमंतांनी तुमच्या कलमाचा फडशा केल्याचे तुम्ही खुद्द येऊन सांगेतोपर्यंत मी श्रीमंतांना सातारला वल्ले आणावयासाठी जाऊ देणार नाही, या बाबतीतली सारी जोखीम माझ्यावर आहे. ”

हे सारे नाटक झाल्यावर शिंदे निघून गेले. आणि...

पाडव्याच्या त्या शुभदिवशी बाजीरावाला कळून चुकले की प्रेमाची जी नाती चादीने जुळली जातात ती सोन्याने तुटतात.

त्या पाडव्याला बाजीराव शिंद्यांचा कैदी झाला असे म्हटले तरी चालेल.

त्या दिवसापासून ‘ भाऊ ’ त्याचे ‘ रखवाल ’दार झाले.

आणि त्या दिवसापासून त्याचे गति स्वातंत्र्य नष्ट झाले.

दौलतराव शिंद्यांशी हात मिळवणी करण्यांत परशुरामभाऊने आपल्यासाठी ‘ कारभारी ’पणाचे मोठे पद मिळविण्याचा हेतु सिद्धीस नेला होता.

‘ कारभारी ’ ही जगा नानासाहेबांची होती. आणि नानासाहेबांच्या गैरहजेरीत त्याची बाजू घेऊन शिंद्यांशी बोलणे करावयाची सोय उरली नाही असे अनुभवास येताच परशुरामभाऊने हे पाऊठ टाकले.

योडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे नानासाहेबांचे राजकारणातले जिद्दीचे दिवस आतां सरले असा तर्क करूनच भाऊ या प्रकरणांत प्रवेश करून स्वार्थ साधू लागले.

घर फिरले म्हणजे घराचे वासेहि फिरतात हेंच खरे !
नानासाहेबांच्या कानावर वरील साऱ्या गोष्टी गेल्या तेव्हां...

शिंदे परशुरामभाऊ याचे ठरल्याप्रमाणे शिंद्यानी एक दिवस पुन्हां बाजिरावाच्या दाराशी निकडीचे घरणे बसवले. स्वतः दौलतराव या मंडळीत नव्हते परंतु बाळोबा आणि त्याशिवाय आठ हजार कंगणी पगडीचा उडता घोडा घेऊन जिवाजी बक्षी आले होते. शिवाय या 'तगाद्या'ला तत्पता यावी म्हणून फ्रेंच अभिलदारांनी तयार केलेल्या काही कवाईती फलटणीही बाळोबांनी नजीक ठेविल्या होत्या.

तगाद्याच्या हेतूने बाजिरावाला गराडून प्रकटपणे कैद करून टाकावयाचाच त्याचा विचार होता

परंतु श्रीमंताबरोबरही त्यावेळी कांही नागवी खड्गे त्यांच्याकडे खाल्लेल्या निमकाला जागणारी होती.

रक्तपात होऊन बाजिरावाला कैद करण्यात मतलब नव्हता. मग शिंद्याकडली माणसे जाताना बाजिरावाला अद्वातद्वा बोलून गेली.

वास्तवीक या वेळी बाजिरावानेच रागवावयाचे, परंतु त्याने निराळेच बोलणे काढले.

शिंद्याची मंडळी शिव्यागाळी करून आपल्या गोटात निघून जाऊन कांही वेळ झाला नसेल तो...

“ हे पहा भाऊ ” श्रीमंत भाऊंना म्हणाले “ ती मंडळी कांहीही बोलून गेली तरी ती लहान आहेत. ती गेली ती काही संतोषाने गेली नाहीत. त्याचा रुसवा अजून ठिकाणावरच आहे. तो काढावयास आताच्या आता जावयास हवे. ”

आपण पुढे व्हावे. आज मला प्रदोष आहे, आतां सायंकाळ झाली आहे. स्नान, पूजा, भोजन आटपून मी मागाहून येतो. ” भाऊंनी नम्रभावाने सांगितले.

मग पाडुरग बरामतीकर, गोविंदा बर्वे, अप्पाजी सहस्रबुद्धे, बाबाजी पटवर्धन, नानाजी काकडे, हिरोजी पाटणकर, मालोजी, घोरपडे, रघुनाथ पटवर्धन येवढी मंडळी घेऊन बाजीराव शिंद्याच्या गोटात गेले.

शिंद्याकडील मंडळींनी त्यांना तोफा झाडून सलामी दिली. आणि मोठ्या सन्मानाने डेन्यात नेले. चार घटका उभयपक्षी दोघांचे प्रेमाचे बोलणे झाले.

दोन घटका सरल्या होया. आतां मंडळी बोलण्याच्या रंगात आली होती. इतक्यांत एक घोडेस्वार दौडत दौडत डेन्याच्या दारापाशी आला.

“घात झाला ! घात झाला !” तो ओरडला

“अरे काय झाले !” असे सारी मंडळी आश्चर्यचकित होऊन त्याला विचारतात तो...

“...परशुरामभाऊ चिमाजी आप्पाला घेऊन पळून गेले.”

◆ ◆ ◆ ◆

नानासाहेबाना बाजूला टाकून भाऊसाहेबानी आपल्या ललाटाच्या रेखा उजळ करण्याकरता जे हे ‘चिमणी’ला ‘पेशवाई’चा बास भरवावयाचे प्रयत्न केले त्यांत आता उत्तम यश येत चालले होते. पुण्याहून आपल्या मोठ्या वाड्यातून आज ते आपल्या घरच्या मंडळींना पत्र लिहीत बसले होते. जुन्नरी घडीच्या कागदावर सोन्याचा वर्ख लावलेला बोरु चमकदार काळ्या शईला सांडीत होता.

॥ श्री गणपती ॥

चिरंजिव राजश्री बळवंतराव व रामचंद्रपंत प्रति परशुराम रामचंद्र, आशिर्वाद उपरी. छ. ७ जिल्हाद रविवारी होळकराचे डेन्यास गेलेो हेतो, राजश्री बाळोबा पागनीस आले होते. निरोपाचे वेळी आम्हास शिरपेच व कंठी दिली. आज इंदुवारी दौलत-

राव शिंदे सरकारच्या वाड्यात आले. श्री. श्रीमंत चिमाजीरावांजवळ बैठक दीडघटका झाली. मग श्रीमंत मातुश्री बाईसाहेबाकडे गेले. नंतर सेवाधर्माची बोलणी झाली. 'केला कारभार शेवटास नतो यात चल-बिचल नाही.' असे खातरजमेचे बोलून बाईसाहेबाच्या पायावर हात ठेविला. उपरांतिक विडे देऊन निघाले ते आमच्या घरास आले. खुद्दास वस्तू शिरपेच व कंठी हजीण दिली. बाळोबा पागनीसाना। शिरपेच व वस्त्रे दिली, बाजिराव बंदोबस्तात येऊरलाच ठेविले आहेत-दत्तविधान सातारोजात होईल. श्रीमंत नानासाहेब वार्डस गेले आहेत. त्यास त्यानीं तेथे राहू नये असे शिंद्याचे मत. त्यांनी टोक्यास राहुन उत्तरपंथाची वाट पहावी असे दौलतराव बोलत होते. नानासाहेब सुखामुखी न ऐकतील तर शिंदे म्हणतात.....

नानासाहेब वार्डचा निरोप घेऊन मंदवारी रायगडाकडे निघाले. घाटापासून महाडपर्यंत नानासाहेबांनी स्वतःच्या चौक्या बसविल्या. दारु-गळ्याची जमवाजमव करू लागले. ज्याच्यासाठी त्यांनी कित्येकदा आपली प्रतिष्ठा पणास लावली ते भाऊ आता शिंद्याच्या हाताला हात लाऊन त्यांना नाहीसे करू पहात होते.

...परंतु अस्तमानाला आलेला सूर्यही पौर्णिमेच्या चंद्रापेक्षा जास्त तेजस्वी असतो. प्रफुल्लित तेजःपेक्षा सुकलेली बकुळीची फुलेच वास देतात. धड कठ्यारीपेक्षा खंडित खडगाची धार अधिक कार्यक्षम असते. जिवंत लांडग्यापेक्षा हत्तीचे मदेही जास्त मौल्यवान असते.

महाडास पोचल्यानंतर नानासाहेबांनी आपल्या विश्वासातल्या आणि प्रेमातल्या दोनतीनशे लोकांना ठेऊन घेऊन बाकीच्या सर्वांना निरोप दिला.

घाटातली अनेक झाडे तोडून टाकून घाटाची वाट बुजवावयाचे काम त्यांनी कान्होजीला आणि कृष्णाजीला सांगितले.

ते काम करीत असतानांच एका कड्यावरून पाय घसरून ते दोघे खाली खोल दरीत पडले. आणि जवळच भुकेलेली वाघीण आपल्या पिलाला पाजीत होती...

मग नानासाहेबांनी कलमदान हातात घेतले. ज्या लेखणीत दिह्नीला दहशत घावयाची सामर्थ्य होती ती आता 'वारळा'च्या किल्ल्याला मुरंग लावावयासाठी 'कुं' 'कुं' 'कूं' लागली.

— ० —

सूर्यचंद्राच्या झांजा

रायगडावरल्या आपल्या मुकामाच्या ठिकाणी प्रहररात्री उठून नानासाहेब देवापार्शी पूजा करीत बसले होते ऊद आणि घूप, कापूर आणि चंदन, केशर आणि कस्तुरी, चाफा आणि केवडा, गुलाबपाणी आणि खस यांनी त्या देवघरांतले वातावरण अगदी 'मंद-धुंद' करून टाकले होते. कमलिनीच्या आंत बिसतंतुशी वाताचित करीत भ्रमराने बसावे तसे नानासाहेब आपल्या देवघरांत बसले होते.

काही वेळ गेला, महिन्म स्तोत्र त्यांनी पुरे करीत आणले. पुढे देवाच्या आरतीला सुरवात झाली.

'सुखकर्ता दुःखहर्ता'ची वलयें कुणी मोदक हातात धरला होता त्याच्या हाताला गुदगुल्या करून पुढे गेली; पुढे...

'लवधवती विक्राळा ब्रह्मांडी माळा'च्या आर्त हुंकाराने निर्माल्यांत सामील झालेल्या बिस्वदलाना नवतेजाने न्हाऊ घातले. पुढे...

'धावरे रामराया'च्या हांकेतील लाख कानामात्रांच्या पिसांनी ते देवघर रामेश्वराघर न्हावयास निघाले. पुढे...

'सत्राणे उड्डाणे हुंकार वदनी'च्या ललकाराने साऱ्या सुगंधी फुलांना शक्ति तेजाची अभ्यंगे घातली. पुढे...

'दुर्गेदुर्घट भारी'ने देवीला संतोषविले.

त्यानंतर नानासाहेबांच्या प्रस्फुट अघरदलांतून 'ॐ यज्ञेन

यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि...ही मंत्र पुष्पांजली बाहेर पडली.

प्रसन्न चित्ताने नानासाहेब सोवळं सोडावयास उठले. त्यांचे सारे राजकारण आता सिध्द झाले होते. आज ते पुण्याकडे जाणार होते.

“आणि त्याचे राजकारण येवढे यशस्वी रंगले की त्यांच्या विरुद्ध अद्रातद्रा बोलणाऱ्या ‘बाळोबा’ला त्याच्या घन्यानेच म्हणजे दौलतराव शिंद्याने मुसक्या बाधून अटकेत ठेविले आणि ‘फिरलेल्या वाशा’ला—परशुरामभाऊंना आपला आवडता चिमणा राजा पाठीवर बांधून एकाद्या ठक पेढान्याच्या घिसाड घाईत जुन्नरच्या दिशेने पळून जावे लागले.

पर्वतीच्या परिसरात नानासाहेब येऊन पोंचताच होळकर, शिंदे, मसिरमुखक हे त्यांना सामोरे गेले.

परशुरामभाऊंचे ‘पत्र’ घेऊन एक सरकारकून आले होते.

“आपला आमचा स्नेह पूर्वीपासून चालत होता. परंतु मध्ये धुके—धुराळा खूप खूप उघळला. स्नेहदीप मालवला गेला असेही अप्रबुद्धांनी अंदाज केले. मध्यंतरीचा विपर्यास आतां आम्ही सोडला. पूर्वी ज्या प्रमाणे स्नेह होता त्याप्रमाणेच पुढे आपण चालऊ. यांत अंतर आमचेकडून होईल तर श्री गजाननाने सारी अरिष्टे आमच्या माथ्यावर आदळावी. ही शपथ आणि तिच्या खात्रीच्या गजाननाच्या दुर्वा आमचा माणूस श्री वाडदेकर याचे बरोबर पाठविल्या आहेत.”

पत्र वाचून नानासाहेब हंसले. आणि त्यांनी भाऊसाहेबांना निरोप दिला.

“...झाले ते होऊन गेले...जुन्या धुरळ्यांनी हात माखाव-याची आमची वृत्ती नाही. आज तर तसे करावयास अवधीच नाही. आतां निर्धास्त असावे. आम्हांकडून कांहीं वैरभावाने होणार नाही. ईशारा होतांच घोडा पुण्याकडे आमच्या अंगुली निर्देशाकडे लक्ष देऊन वळवावा. मध्यंतरी वितुष्ट आले ते कांहीं मासाचे. स्नेह होता तो जपातपांचा ! साऱ्या ‘हिरव्या’पणी आपण दिल दिलाशाने हात

हार्ती बांधून राजकारण खेळलो ते आयुष्याच्या अस्तमानांतून वितुष्टाचे निखारे अस्तनीतून बाळगून अखेरची वाट चालावयाची काय ?”

सारे ‘गेलेले’ सारे फिरून मिळवित नानासाहेब पुण्यास येऊन दाखल झाले. पेशवाईचा दरारा ‘आसेतु हिमाचल’ बसाविणाऱ्या नानासाहेबांना एक दोन सरदारांच्या आणि एका कारभाऱ्याच्या कारस्थानाचे कोळिष्ठक पुण्याच्या शनिवार वाड्याच्या भिंतीवरून झाडावयाला वेळ लागला नाही.

त्यांनी पाहिले की हे कारस्थान केवळ पैशाच्या आशेने एकत्र आलेल्या चार मंडळींच्या हाताने उभारले जात आहे.

मग त्यांनी स्वतःच्या तिजोरीचे दार उघडले, ते दार उघडताच येत्याची तोंडे रिकामी झाली आणि आंतून रक्कम बाहेर पडल्या.

आणि त्या रिकाम्या झालेल्या येत्यात गारुड्याच्या पाळलेल्या मुंगसाप्रमाणे ‘दौलतराव’ ‘निशाम’ त्याचा दिवाण; ‘मशिद’ उल्मुल्लूक भैरूरचा ‘टिपू’, ‘मॅलेट’ आणि बाजीराव येऊन बसले.

जे स्नेह चादीने जुळले जातात ते सोन्याने तुटतात हे नानासाहेबांना ठाऊक होते.

परंतु हे राजकारण यशस्वी करून नानासाहेबांना कांही विशेष आनंद झाला नाही. पार्थाला कर्णाशी लढतानाच आनंद होतो. उदयाचलावरल्या रविचिंचाला काजव्याच्या पळत्या कळ्याकडे पाहून समाधानाचे हांसू गालावर फुलवावेसे वाटत नाही.

शुभमुहूर्त पाहून नानासाहेबांनी थोराथोराचे मुजरे घेत परत वाड्यांत प्रस्थान ठेविले तरी त्यांना कांही समाधान वाटले नाही.

आबा शेलूकरांना साताऱ्यास धाडून नानासाहेबांनी बाजीरावासाठी वस्त्रे आणली. बाजीराव पेशवा, चिमाजी अप्पा, पेशव्यांचा दिवाण, नानासाहेब चिमाजी अप्पाचे नायब; अमृतराव—बक्षी, व फडके अमृतरावाचा नायब, अशी व्यवस्था झाली.

नानासाहेबांनी यानंतर बाजीरावाकडून बारा कलमे लिहून घेतली. त्याला राजहिताच्या गोष्टी सांगितल्या.

अमृतरावाचे आणि बाजिरावाचे तंटे विकोपास जाऊ नयेत यांसाठी त्यांची समजूत नानासाहेबांनी काढली.

आलेबहादूरस पत्र लिहून त्यांनी त्याचा व दौलतरावांचा तंटा कायमचा मिटऊन टाकला.

लहरी बाजीरावानें एकदा रुसून जानवे तोडून राख फाटून साधु बनून पुण्याबाहेर पडावयाचे ठरविले त्याचीही समजूत नानासा-
बांनी काढली.

कुरडूचा घाट नीट करून घेतला.

◆ ◆ ◆ ◆

काळ पुढें धावत होता. आणि नानासाहेबांचे प्रकृतीमान अधु-
अधु होत चालले होते. पानपताचा वज्राघात सहन करूनही जो देह
उभाच्या उभा राहिला होता तो आता वाकूं लागला होता. भ्रमिंतांच्या
मृत्युने पूर्वी हाय खाल्लेल्या हृदयाला आतां दौलतरावाच्या नित्याच्या
कटकटी तापदायक वाटूं लागल्या.

नारायणरावाच्या रक्ताने रंगलेल्या गणपती महालांत बसून राघोबा-
दादाच्या आणि आनेदीबाईंच्या...बाजीरावांशी मसलतीचे बोलणें
करताना मुखावर स्मित ठेवणें आतां त्याच्या अनेकदा ताणल्या गेलेल्या
संथमालाही न क्षेपण्यासारखे वाटूं लागले.

...आणि बरोबरीची एकेक माणसें दूर...दूर...दूर...
दिगंता पलकडे गेलेली, ...

अशक्ततेमुळे नानासाहेब इल्ली बराचवेळ एकांतात घालऊ लागले.
कालियामर्दनाची एक सुवर्णमूर्ती अगदी अलिकडे त्यांनी तयार करून
घेतली होती, तिचे ध्यान करीत ते तासन्तास बसत.

एक दिवस शिद्यांच्या फलटणींनी त्याच्या वाळ्याभोवती
गराडा घातला तरी त्यांना त्याचे काहीं वाटले नाही.

एकदा स्वतःच्या सैन्यावरचा फिरंगी अधिकारी मि. गौसन

कांहीं लोकांनी सुरे हाणून कापून टाकला तरी त्याच्या मनाची चल विचल झाली नाही.

पुढे समझोता करून घेऊन शिंदे त्याच्याकडे आपणहुन नमस्काराला आले, तरी ते हंसले नाहीत.

‘हर्षखेद ते मावळले’ अशी त्यांची स्थिती झाली होती. कांहीं करावे असे आतां वाटत नव्हते. आणि.....

जुने वाद आतां शक्य तितके मिटवून टाकावयाचे अशा धोरणाने ते वागत होते. नगरच्या किल्यांत कैद करून ठेविलेल्या मोरोबा दादाला त्यांनी शिरोळकराना पाठऊन पुण्यास आणविले.

पुन्हा मतभेद होऊन, बाजीराव त्यांना राज्यकारभारांतून उठऊन लागला. तेव्हां या कटकटी नकोत म्हणून ‘मुकीर’ आपणास कैद करणार आहे हें माहीत असूनही ते शिंद्यांच्या गोटात आपणहुन गेले...

पुढे नानासाहेबांना नगरच्या किल्याच्या भिंतीची उंचीही कांहीं दिवस मोजावी लागली. परंतु त्याचेही त्यांना कांहीं वाटले नाही.

एकांतात त्यांना त्या भिंतीवरून पूर्वी आपल्याबद्दल आतापर्यंत नाना लोकांनी उच्चारलेली व लिहिचेरी कौतुक वाक्ये पुन्हा ऐकू येत.

हेदरखानाने म्हटले “तुम्ही इंग्रजांचा धाक आहात. आपली भिजास मजबूत आहे.”

श्रीमंत माधवराव म्हणाले “आमचा विश्वास आपण आहांत. आळस तुम्हास नाही. आपले पुण्य आम्हांहुन अधिक ”

सखारामबापू म्हणाले “आपण जिंकडे आहांत तिकडे फिकिरीला फिरकावयाला फुरसत लाभत नाही.”

मुघोजी भोसले म्हणाले “..आपल्या स्तुतीचा वयाना आम्ही काय लिहावा ? गुणाचे योग्य स्तवन करावयाला आकाश-वाण्यांनाही अधिक सामर्थ्य जमवावयास हवे.”

हरकुवर म्हणाली, “ दूरच्या इंदुरावरही आपला आसर ! आपण मुखावाटे ‘ करून देतो ’ म्हटले की न होण्याची विशाद पृथ्वीतलावर नाही. ”

अहिल्या देवी म्हणाली... ‘ गावे इनामे देऊन कागद पत्रे पाठविली तर आपण लिहिले. बहिणीने भावासाठी महेश्वरी बनावटीचा छानदार धोतर जोडा पाठवावा, त्यांत सर्व लाभले... ’

नजफरखान बादशहा म्हणाला, “...दिल्लीलाही पुण्यातल्या तुमच्या अकलमंदीची अस्करा येऊन पोहोचली. आमची परवरदिगारला रोज प्रार्थना की आमच्या दौलतीस आपल्यासारखे कारभारी लाभवे. ”

बाळाजी शंकर म्हणाले, “ पुजे दरवारचे पुण्य आपण आहांत. आपण नव्हता तर वाड्याचे बुरूज बारा ठिकाणी कुटून तडे खाते. गंगाजळ निर्मळ देवीने आपणास गौरविले ते यथायोग्यच. ”

राघोबादादा म्हणाले “ आपणासारखा विरुद्ध पश्चाला ठाकता तर भगवंतानाही विषण्णता येती. आपण होतात म्हणून जमीन आभाळाला भिडऊनही आम्ही कोरडे राहिलो.

गोपिकाबाई म्हणाली, “ संकटकाळांत आत्मदुःखाने चौतर्फी दुःखाचे डेरे दिले तेव्हां आपणच आशा घेऊन राज्य राखले. आपण नसतात तर घराघरातल्या फिसादीने राज्य फालतूच्या हाती पडून खापरी झाले असते. ”

जेम्स अँडरसन म्हणाले “.. मस्तकावरली टोपी मानमुर्वत देण्यासाठी आपखुशीने हातात घ्यावीसारखी वाटावी अशीच आपली चाल चलणूक...”

मॅलेट म्हणाला... “.. न्यायी, काटेतोल भाषा, बुद्धीचे पेचपाच, मुखावरले तेज आपले काही आगळेच. ”

मोंशियर गाडर म्हणाले “... ‘ आर्डर ऑफ सेंट लुई ’ हे मानचिन्ह आपल्याला देतांना मला त्या चिन्हाचा गौरव केल्यासारखे वाटते. ”

पाटीलबाबा म्हणाले “.. भांडला ते खरे, परंतु ध्यानी घरावे की मागे बहुत झाले आणि पुढे उदंड येतील जातील परंतु आपण थोर ते थोरच रहाल. ’

मग नानासाहेबांना त्या किल्ल्यांतून सोडऊन पुन्हा मान सन्मानाने पुण्यास नेले. तेव्हाही त्यांना कांही विशेष आनंद वाटला नाही.

त्यांना आतां कळून चुकले होते की आपण आता फार दिवसाचे सोबती नाही. आता ह्या देहाचा कपडा मरणाच्या घाटावर कृतांताचा परीट येऊन घेऊन जाणार आहे !

आता दिवसाला रात्र ग्रासू लागली आहे. आता सूर्यमंडळाभोंवताली जहाजातून आलेल्या गौरवर्णीय ताडेलानी गराडा घातलेला आहे.

मग ते निवांतात बसत आणि गुणगुणत...

गतसङ्गस्थ मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥

आणि काही वेळाने आपल्या वाङ्मयाच्या चंद्रशालेवरून आळंदीच्या दिशेने पाहू लागत.

आणि आतां....!

आज बेलबागेत भगवान श्रीविष्णुसमोर नानासाहेबाचे कीर्तन होते. अगदी नजीकच्या लोकांसमोर ते उभे राहिले. त्यांचा देह आता थकला होता. अनेक उलाढाली केलेल्या आणि करणाऱ्या मेंदूचा न कंटाळता मागोवा घेऊन घेऊन ते 'साडेतीन', हात आता सांध्यासांध्यात वाजू लागले होते.

पूर्ण उमलल्यानंतर फूल पाकळी पाकळींनी गळू लागते. सवाई-माधवरावांच्या कारकीर्दीत नानानी आपली कीर्ती, वैभव, संपन्नतेचे फूल पूर्ण उमललेले पाहिले.

त्यानंतरचे त्यांचे आयुष्य पाहिले म्हणजे कारंज्यावर उसळलेल्या काळजातच नानाच्या कीर्तिसूर्याच्याही खापऱ्या झाल्या असे म्हणावे लागते.

परंतु नाना निग्रही होते आणि विवेकी होते. जे घडत होते आणि घडले होते त्या सर्व बऱ्या वाईट प्रसंगी त्यांनी आपली बुद्धी एकाद्या खेळाडूसारखी ठेविली होती.

जीवन हे एक नाटक आहे हे त्यांना समजले होते. राम आले आणि गेले आणि पुढे कृष्ण आले आणि त्यांनाही जावे लागले.

अवतारांच्या परिसमाप्तीचा इतिहास त्यांना ज्ञात होता. अखंड प्रगत राहू इच्छिणाऱ्या सृष्टीला मरणाच्या पायाने वारंक्क्याचा चिखल

तुडवत तुडवतच नवीन मंदिरासाठी सुंदर विटा निर्माण कराव्या लागतात !

नानासाहेबांना ठाऊक होते की, जगांतली अखेरची ओवी पुनर्जन्माच्या अमृताची पैज जिंकणारी असते.

ज्या 'जाण्याला' परत 'घेजे' नाही अशा जाण्याच्या पूर्वरंगाला चाळीशी नंतर प्रत्येक व्यक्तीला सुरवात करावी लागते.

आज नानासाहेबांनी प्रथमारंभी सर्वांना बंदन करून सांगितले की

“जे आज इथे जमलेले आहेत ते सारे माझेच आहेत. जीवनात चालतांना सुद्धा चुकून माकून मुंगीवर पाऊल पडते. आतां पर्यंत राज्य राखण्याच्या मोठ्याफर्दात अनेकांच्या बाबतीत कमिअधिकपणा आमच्या हातून झाला असणे अगदी शक्य आहे; परंतु या श्रीविष्णु समोर मी उच्चार करून अशा रितीने कळत न कळत झालेल्या नुकसानी बद्दल मी सर्वांची माफी मागतो. राज्यराखावायाचे म्हणून ज्यांच्या मळमळी झाल्या त्यांची दलदल आता आम्हाला नाहीशी करावयाची आहे.

या देवाच्या दारांत आतापर्यंत नमस्कार आणि मुजरे घेण्याचीच संवय असलेले हे माझे माये मी दहादिशाकडे न्याहाळित अवनत करतो. जे हात भल्याभल्यांशी ठीकठाक झुंज खेळत आले ते हात आतां मी अंजुली बांधण्यासाठी एकत्र आणले आहेत.

आताच मी कीर्तनाला उभा राहिलो. माझ्या बेलवागेतल्या या श्री विष्णु समोर मी माझ्या पद्धतीने कीर्तन करून प्रभूचे गुणगान करणार आहे.”

असे म्हणून त्यांनी पूर्वरंगास आरंभ केला.

गळ्यातल्या बीजेवर पेशवाईची रियासत रंगविणारे बोट हळूवार-पणाने फिरू लागले.

आणि नानासाहेबांच्या अधरदलातून गोपाळ शाहीराने विरचिलेला एक तेजस्वी अभंग उदित होऊन लागला.

विश्वाचा वारकरी मी । सूर्यचंद्र अमुच्या झाजा !
 रेशीम ध्वजाला देती । तिन्ही त्रिकाळच्या तिन्हीसांजा !
 हा अभंग म्हणून झाल्यावर ते म्हणाले.

“ आता मी आयुष्याचे अर्धदान करावयास निघालेलो आहे. मनांत पूर्वा पुष्कळ होते आणि काही ‘होते,’ झाले काही ‘नव्हते’ झाले. परंतु मनांत होते ते मी फक्त एकाच व्यक्तीजवळ दिलखुलास करून आजवर बोललो. परंतु ती व्यक्ती आता विश्वेश्वराच्या उशागती जाऊन पोचलेली आहे. गोपाळ शाहीराला ओळखणारे इथे कोणी असेल असे मला वाटत नाही. कारण तो इतर शाहीराहून अगदी वेगळा होता. तो शिखरावरल्या कळसासारखा शाहीर होता. जगाच्या डोळ्यांना कळस अंदाजाने मोजावयाची संवय असते आणि तो अंदाज ‘विती दीडवितीचाच’ असतो. वास्तवीक शिखर खूप मोठे असते. आपल्या लायकीमुळे ते सामान्याच्यापेक्षा उंच पातळीवर पोचलेले असते. गोपाळ शाहीराने आपल्या हृदयाच्या तातीवर लावण्या छेडल्या नाहीत किंवा इतिहासातले खरे पराक्रम खोट्याच्या नावनिशीवर नोंदणारे पोवाडेही छेडले नाहीत. त्याने लिहिले.—

मानवतेचे आम्ही पुजारी

विश्वधर्म कैवारी ॥ धृ ॥

ज्ञानेश्वर तुक्यांच्या चरणरजानें

समर्थाच्या जयनादानें

शिवरायाच्या पराक्रमानें

पावन केली पवित्र झाली त्या भूमीचे वारकरी ॥ १ ॥

प्रखरांतुनी तिमिरांतुनी

शतका शतकांच्या परिवर्तनी

पडलेल्या उत्कांना चढवितो असितांबरी ॥ २ ॥

राग मोह विद्वेष जाळतो

या विश्वाची पूजा करितो

नंदादीपापरी अखंड जळतो तिमिरांतरी

॥ ३ ॥

असे त्यानें लिहिले. आणि जे त्यानें लिहिलें ते या नाना-
साहेबांच्या मनातून भरलेले होते.

आता मी अधिक बोलत नाही. कीर्तनाला मी उभा आहे.
आत्मनिष्ठ मला फार वेळ रहाता येणार नाही. आज मी “कृष्णावताराचे
रहस्य” हे आख्यान घेणार आहे.

यानंतर नानासाहेबांनी आपल्या उल्लेखनीय पद्धतीनें भगवं-
ताच्या जीवनाचे विवरण केले.

आणि अगदी शेवटीं ते ‘समार्ती’ जवळ येता येता म्हणाले,
“कृतांताच्या शिलेदारांचे शोभले आता माझ्या अधु झालेल्या
डोळ्यांनाही दिसतील येवढ्या जवळ आलेले आहेत. राजकारणांत मी
पडलो तेव्हां जगणें अनेकदा मला मरणाकडे ताबेगहाण टाकावे
लागले. विजयाची आशा असतांना पराभव मी पत्करले आणि पटा-
वर, माझ्या बाजूला मी प्यादे आणि श्रीमंत राजे असे एकटेच उरलो
असतानाही मी बुर्जी केलेली आहे. विधिलिखितावर माझा विश्वास
आहे, आणि प्रयत्नावरही माझा विश्वास आहे. चंदनासारखे पराकारणी
शिजत जावे आणि शिजता शिजता नाहीसे व्हावे असेंच माझ्या मनाचे
ठेवे होते. आता मी शिजण्यासारखे दैवतही उरले नाही आणि दैवत
नाहीं हेही ठीक आहे. कारण या देहकाष्टाचा सुगंधही आता सैरावैरा
झाला आहे.

तुळशीपत्राच्या सान्निध्यांत आता आम्ही आहोत. या तुळशि-
पत्राच्या मंगल वातावरच विश्वाची विदग्ध वागिश्चरी विवेचकांना
बंदनीय वाटेल अशी कविता लिहवयाला बसते.

या पवित्र पानावरूनच पुण्यवान पुरुषाचे पुण्य ‘निजा’च्या
‘निजा’ पापणीवर ठेवीत इह लोकांतून परलोकाकडे जाते.

याच पवित्र पानावर भगवंताची गीता, ज्ञानेश्वराची ज्ञानेश्वरी,
समर्थाचा दासबोध, तुकारामाची अभंगमाला लिहिली गेली. मरणाच्या

मॅप्याला आंतून कांतुकाचीं किंनकाफ मढवलेलीं असतं. आब झालं... आजवर झाले त्यापेक्षा या तुळशिपत्रावरून आम्ही दूर दूर दिगंतरीत जाऊ लागलो कीं अधिकांतले अधिक गौरव आम्हाला मिळतील.

आतां...

“आता आम्ही जातो अमुच्या गावा...” कीर्तन संपवून नाना-साहेब मंडळीत येऊन बैठकीवर बसले. आणि घटकाभरात त्यांना मूळ्हा आली.

अखेरच्या घटका मोर्जीत नानासाहेब आपल्या बिछान्यावर पडले होते. ते अत्यवस्थ आहेत हे साऱ्यांना कळून चुकले होते. आतां अवघे पुणे एका अशुभकासाठी आपल्या हृदयाला दगड करण्याच्या उद्योगाला लागले होते.

उशागती बसलेल्या बाजीरावाला नानासाहेबानी ओळखले नाही. त्याच्या दुसऱ्या बाजूला बसलेल्या कर्नल यामरलाही नानानी ओळखले नाही.

नामांकित वैद्य आपल्या ज्ञानाला पणाला लाऊन सहाजेवर मात्रा घाशीत होते. आणि या गोलाकृती ‘वळशा’ना समांतर अशा प्रदक्षिणा पुण्यवान लोक नानासाहेबाना आयुष्यलाभ व्हावा म्हणून देवळादेवळात घालत होते.

गावांतल्या प्रत्येक शिवमंदिरात अभिषेक सुरू होते....

आणि काही ठिकाणी पंचाक्षरीही ‘लिंबे’ कापीत होते...

परंतु नानासाहेबांच्या पापण्यांच्या परिघात आता, आता तुफान वेगाने एक दिव्यत्व पिंगा घालीत होते.

त्या दिव्यज्योतीच्या प्रकाशांत एका अजस्र पुरुषाने त्यांना आपल्या स्कंधावर घेऊन मागे मागे पावले टाकावयास सुरवात केली..

आता गुरवार तारीख तेरा मार्च अठराशे इसवी सन होता...

मागे चालता...चालता...

सतराशे बेचाळीस ..फेब्रुवारी ... बारा तारीख...स्थळ सातारा...रात्रीचे साडेदहा.

पाळण्याच्या परिसरांत इवले इवले हातपाय डोईवर टांगलेल्या कापडांच्या चिमण्याशी काजळ फासलेले टपोरे डोळे लढऊ लागले.

पुढे मुंज. आणि पुढे विवाह... १७५२ ... रस्त्यातली एक मुलगी गदग्यांच्या घरांतून निघाली आणि फडणविसाच्या घरात दडून बसली.

माणूस जन्माला येतो तो आई वडिलांचे आसरे घेऊन येतो. परंतु... !

दूर दूर... वडिलानी उत्तर हिंदुस्थानांत आपले जीवन जनादनांच्या स्वाधीन केले. १७५६...

गालिचावर गंजिफांची गल्लत व्हावी तसे नानासाहेबांच्या डोळ्यासमोर सूर्य चंद्र सरभिसळले जात होते.

उशागती एक नंदादीप तेवत होता. त्या नंदादीपाच्या स्थिर ज्योतिच्या सूक्ष्म टोकावर अहमदशहा अब्दाली उंटावरल्या डोजाला तोंफाना तोडे लावीत होता. त्याच्या पलिकडल्या बाजूला भाऊना 'आमरणात तुमचा' म्हणून वचन दिलेला इब्राहिमखान गारदी आपल्याला रणांतून पळावयाची बुद्धी झाली तरी पळता येऊ नये म्हणून आपले पाय तोफेच्या गाळ्याशी कुलुप बंद करून घेऊन अखेरच्या घे घे मारीला उभा होता. त्याच्या उजव्या बाजूला शिंदे होते. होळकर होते, त्याच्या बरोबरच हैदराबादी आपल्या सवजारांगाच्या घोड्यावर बसून कोल्हापुरपासून ते तडक तंजावरपर्यंतच्या, मद्रासपर्यंतच्या मुलखाला चांदसितान्याला कुर्निसात करावयास लावीत ससाण्याच्या गतीने निघाला होता. त्याच कनकरंगी ज्योतीवर नानासाहेब होते. माधवराव होते. नारायणराव होते. सवाईराव होते. पाटीलबाबा होते.

उजवीकडून डावीकडे असे ते सारे कुठे तरी जात होते. भगाधांतून अज्ञाताकडे, चाललेले ते वाटेत त्या खोलीत येऊन क्षणभर

यांचले होते. आणि परत मार्गस्थ होतांना त्या युगायुगांच्या सहवा-
सांत नानासाहेबांना आरल्या सोबतीला चला असे म्हणत होते.

त्या दिव्यज्योतीवर उत्तरेतले आणि दक्षिणेतील, पश्चिमेकडले
आणि पूर्वेकडले मोठ्या मिनतवारीने घडऊन आणलेल्या तटाचे
कागद हळूहळू कापरासारखे जळत होते. ते कागद जळत असताना
त्यावरील कलमवारीची अक्षरे आपल्या कानामात्रांच्या हातापायांना
रागाने आपटत होते.

त्याच ज्योतीवर नानासाहेबांची मौर्तव ' भी शिवचरनलीन
मिरत जनार्दन सुत बाळाजी पंडीत ' ही सत्वपरीक्षा करून ध्यावयासाठी
जळत होती.

त्याच ज्योतीवर मुतालकीची शिके कथ्यार तजाला आपले
दिव्यत्व पटऊन देत होती.

त्याच ज्योतीवर दिल्लीच्या वजीरीचे मिळालेले फडणविशी
कलमदान आपल्या चादीचा कस तपाशीत होते.

याच ज्योतीवर नानासाहेबांनी गोदावरीवर बांधलेला घाट
सापेक्षतेने उभा होता. त्या घाटाच्या खालच्या नदीमध्ये रघुनाथरावाच्या
हाती दिलेली नानासाहेबांची कारभारपिणाची वस्त्रे मिजत पडलेली
दिसत होती.

याच दिव्य शलाकेवर शनिवार वाड्याजवळच नानासाहेबांनी
सुरू केलेले आपल्या वाड्याचे बांधकाम दिसत होते.

याच दिव्य ज्योतीवर पुणे, आंबेगाव, महाड, रायगड, वाई,
बोरवण, खडें, बदामी, पंढरपूर, गंगापूर, कोकण, पुनवले, भोसेगांव,
टोके, औरंगाबाद, बन्हाणपूर, पुरंदर, कोपरगांव, भोसूर नानासाहेबांच्या
पायांना आपापल्याकडे खेचून घेत असताना दिसत होते.

याच दिव्यत्वाच्या शेजारी पानपताचे पान पडले होते.

याच दीपाच्या परिसरांत नानासाहेबाना अटक करावयास आलेले शिंदे, मुकीरावडील शिलेदार दिसत होते. त्याच्या अंतःकरणावर काळ्या कापडाचे वेष्टन होते.

याच दिव्य तेजाच्या सामर्थ्याने नानासाहेबाना त्या अंधारातून भूतकाळाच्या धुंदीने दिसेनाशा झालेल्या अनेक गोष्टी, चादीची शिळई दिल्यासारख्या दिसू लागल्या.

रायगडावरला त्यानी दिलेला नगरखाना आता त्याच्या मंद श्वसनाकियेला हलके हलके हलके साथ करू लागला होता.

सनईने आता 'भूपा'च्या संगतीत स्वराच्या रेशमी काढण्यावरल्या हिंदोळ्यावर बसून तिला न पेलण्याजोग्या उंच उंच जागी स्पर्श करण्यास सुरवात होती.

दत्तक घेतलेल्या आपल्या मुलाला, दामोदर बळवंताला हातावर घेऊन नानासाहेब नदीच्या वाळवंटाकडे निघाले होते...त्याच्या एका मुठीत माती होती आणि एका हाताच्या उघड्या पंजावरल्या अंतःकरण रेषेवर निराशा नवीन तऱ्हेचे नमुदेदार नृत्य करीत होती.

त्या निराशेचे रूप सुंदर होते. परंतु डोळे नको होते तेवढे काळे होते. आपल्या दुग्धगौर कायेवर तिने काळ्या क्षिरक्षिरीत मखमलीची वस्त्रे परिधान केली होती. आपल्या काळ्याकुळ्या केसास तिने कस्तुरीचे अत्तर माखले होते...

तिने खूप अलंकार घातले होते. परंतु ते सारे 'शनी'च्या खड्याचे होते. 'शनि' हे रत्न तिचे आवडते होते.

कानांतल्या कुंडलात, नाकातल्या त्रिदलीत चमकीत कपाळावरल्या, हातातल्या चिंवरात, कंठातल्या कंठ्यात, दंडावरल्या बाजुबंदात, जिकडे तिकडे शनीचे खडे बसविले होते.

कांहीवेळाने आपल्या नृत्यात ती महालक्ष्मीचे अंगविशेष करू लागली. ती आता मळवटभरून हातातली घागर एका विशिष्ट लयीत फुंकू लागली.

आणि तिच्या हातात तिने जो घट घरवा होता त्याचा आकार महाराष्ट्रासारखा होता.

त्या घटानून आपल्या भारलेल्या कुंकरी भरून ठेवण्याच्या नादात ती सुंदर आणि नाजूक स्त्री तोल जाऊन पडली.

तिच्या मस्तकाच्या घक्याने तो आतापर्यंत अखंडपणे तेवत असलेला नंदादीप विझून गेला....

नानाचोनिवांण झाले.

राज्यातला दाव गेला, नेट गेला, गुरुवारच्या अडीचप्रहर रात्री मात्रच्या तेरा तारखेला इसाविसन अठराशे मध्ये हे झाले. मराठी राज्य-तला समतोलचरणा आता निमूट झाला. जो मोलाचा होता तो तोलाच्या महादजीकडे, माधवरावाकडे निवून गेला. दौलतीचा दुआ गेला. महाराष्ट्राची ' धडगत ' गेली. विशाल बुद्धिमतेचा माणूस नाहीसा झाला

सारे पुजे देहाला घुशत दडऊन घराकडे परतले. पुण्यात्म्याला सद्गती मिळावी म्हणून मित्रांनी लाखांनी धर्म केला. त्याच्या आत्म्याचे अंगमन होताच देव सिंहासनावरून आदराने उठले !!!

उपसंहार

पुन्हा त्या मोठ्या प्रेममधल्या चमकणाऱ्या त्रिशूलाळी भवताली पूर्वीची नाहीसी झालेली रंगलये पिकल्या सिताफळीवर साळुक्यांच्या यध्याने येऊन जमावे तशी जमली.

मग पगडी दिसू लागली...आणि ती अशी दिसू लागली की तिच्याकडे टक लावणाऱ्या जारवंदीना आपली मान अवनम करावी लागली.

भोवऱ्या भोंवतालच्या रशनेप्रमाणे त्या लांबोळ्या मुखच्छबीवर सुरकुत्या जमा होऊ लागल्या.

त्या प्रत्येक सुरकुत्यांत एकेक तडकलेली महत्काकाळा आपल्या गगनाचे चुंबन घेणाऱ्या उंचउच्च निवासस्थानाची विल्हेवाट लागल्या नंतर बारीक बारीक भुऱ्या रंगाची पाले बांधून राहिल्या होत्या.

रफूकाम करणाऱ्याच्या ब्रीचक्यात अनंत रंगी धागेदोरे असावे. तसे ते आडव्या उभा सुरकुत्यांनी विनटलेले तोंड होते.

...ते नानासाहेबांचे तोंड होते आणि पेशवाईवरली फाटलेली आभाळें ज्याने अनेकदा आपल्या अकलमंदिने धागेदोरे घालून ठीक ठाक केली त्या बुद्धीच्या महासागराचे ते तोंड होते.

...सुरकुतलेले असूनही ते मुख अत्यंत तेजस्वी दिसू लागले. त्या मुखावरील विशाल डोळ्यांच्या दुआऱ्यांत धिवंचनेत पडलेला वेलस्ली हिर्मुसकेला हेस्टिंग्ज, तोबा नोबा करणारा टिपू सारे सारे विघळत होते.

आणि त्या डोळ्यांच्या दुआवांन एक मोठा मोगऱ्यांचा पट मांडा होता. आणि कानांत त्रिगुळी घातलेला एक माणूस मनांत आणील ते हुकमी हाताने हाकून हवीं तीं सोंगटी सिंहासनावर नेऊन ठेवीत होता.

त्या डोळ्यांच्या दुआवांन सहा कपाळावरल्या कुंकवाच्या टिकल्या दिव्या चांगड्याच्या होड्यात वमून चालल्या होत्या.

त्या डोळ्यांच्या दुआवांत इतिहासाला जमा करावयाला लागलेला महाराष्ट्राचा मान होता.

त्या डोळ्यांच्या दुआवांत त्या डोळ्यांनी ह्यातीत कधीही न सांडलेले माणिक मोती होते.

◆ ◆ ◆ ◆

सर्व रंगवलयें पुन्हा परत आली. आता प्रथमतः पहातांना होती तशीच ती नानासाहेबांची तजवीर गोडबोल्याच्या डोळ्यांना दिसू लागली.

तजवीर तीच होती.

आणि गोडबोलेहि तेच होते.

परंतु.....

◆ ◆ ◆ ◆

आतां गोडबोल्याच्या डोळ्यांत त्या चित्राकडे पहातांना अवहेलनेचे भाव तरळत नव्हते.

आता त्या चित्रित व्यक्त्याबद्दल कौतुक वाटण्याखेरीज त्यांना गत्यंतर नव्हते.

जी व्यक्ति नसती तर अखेरीच्या अखेरचे अर्धशतक शनवार वाड्यावर जरीपटका फडफडलाच नसता !

मग नारायणाला आधार नव्हता ?

कदाचीत तो तोतया भाऊसाहेबही खरेपणाने गणपती म्हालात बैठक माडून राज्य करून गेला असता.

आणि तसा खुळा राजा झाला असतां तर प्रजा चेतन्यहीन होत
होत परकीयांच्या अंकीत झाली असती.

आणि तसें झाले नाही.

पुणे काबिज केले गेले तरी धुमसत राहिले. प्रतिकूल परिस्थितीत
थोडे पडते ध्यावयाचे परंतु वेळ येतांच पुन्हा आपल्या इच्छित
ध्येयाच्या मार्गावरून पुढें सरू पहावयाचे हे नानासाहेबांनी महारा-
ष्ट्राला शिकविले.

आणि त्या शिकवणीने महाराष्ट्रांनील जाणत्यांची मने परकीय
सत्तेविरुद्ध सर्वशः निःशस्त्र केली असतानाही धुमसत राहिली.

आणि नानासाहेबांच्या कारकीर्दीचा रोजमेळ इतिहासांत
नसता तर...!

एलफिंस्टनने शनिवार वाळ्यावर बावटा लाऊन सहा महिने
झाले नव्हते तोंच पुण्याच्या आसपासचे...

सिंहगड

लोहगड

पुरंदर

हे तीन किंल्ले एका रात्रीत हल्ला करून काबीज करावयाच्या
प्रयत्नाला मेहुणपुण्यांतली शंभर ब्राह्मणांची मुले लागली नसती.

त्या प्रयत्नांत अपयश येऊन ती मुले कैदी झाली.

आणि.....

आणि काहीं तोफेच्या तोंडी दिले गेले. आणि कांहींच्या जिभा
देशस्वातंत्र्याच्या सिंहगर्जना करीत काळ्या टोपी खाली घरंगळल्या.

त्या तीन किंल्ले सर करूं पहाणाऱ्या महाराष्ट्राच्या पहिल्या
अनामिक क्रांतीकारकांना नानासाहेबांची आठवण नव्हती तर...!

तर काय होते !

शेवटच्या बाजीरावाच्या स्मृतीत काहीं तें आपल्या देहाची दानें देशासाठी द्यावयाला निचाले नव्हते.

ज्या चिवटपणाच्या विचारांचे सूत्र धरल्याविना त्याच्या हातून ते घडणारे नव्हते तें सूत्र नानासाहेबांच्याच जीवन ग्रंथात गुंडाळलेले होते.

आणि हे नानासाहेब होऊन गेले म्हणून अठरासं छप्पनच्या नंतरचा इसविसन भारताच्या भाग्याची एक तेजस्वी शलाका संभाळणारी संदुक झाला.

नानासाहेबांच्या तसबिरीकडे पहातांना आतां गोडबोल्यांना अभिमान वाटू लागला.

ते आपल्या मनात म्हणाले “ छे, छे, मघाशी आपण वेलस्ली बरोबर तुलना करून या थोर माणसाला हिणकस ठरविताना केवढी अश्रम्य चूक करीत होतो ? ” हा विचार मनातून घुटमळू लागतांच त्याचे डोळे ओले झाले. परकीयांच्या पराक्रमाला नीट गौरविणारे कवि तिथे जिवंत होते. सरस्वती सेवकाना ज्या देशात आपल्या लेखणीवर जगता येते अशा देशांतल्या देशभक्तांच्या मृत्युंची नादे धडधाकटपणाने होते.

‘ हौसे’ला मोल नाही म्हणून लिहिणाऱ्या मराठी शाहीरांना ‘ भलेबुद्धिचे ’ या पोवाड्यापलिकडे लिहावयास फुरसत नव्हती.

नारायणरावासारख्या मोठ्या मोहऱ्याच्या खुनावर ‘ दख्खनचा दिवा मालवला ’ या पलिकडे कांहीं दुसरे पोवाडे शाहीरांची मे’ल न मिळणारी हौशी लेखणी लिहू शकली नाही.

नानासाहेबांच्या स्मृतीला टोपी काढून आणि तलवार खाली वाकवून मुखातून धन्योद्धार काढणाऱ्या वेलस्लीच्या चरित्रासाठी जेवढी पाने इंग्रजी भाषेत खर्च झाली तेवढी पाने मराठ्यांच्या शिवाजीपामनच्या मोठ्या प्रपंचाला सुद्धा खर्च झाली नाहीत.

आपल्या देशाचे हे दुर्भाग्य आहे.

कल्पनेचें ताजमहाल उभारू शकणाऱ्या प्रतिभासंपन्न कविना
इथे आपल्या कलमावर पोट भरता येत नाही म्हणून बंगले बांधाव-
याचे कंठाट घेणाऱ्याकडे जमाखर्च लिहावे लागतात,

इथे काल असे चालले...

आणि म्हणूनच नानासाहेबांचे चिस पादून गोडबोल्यांना प्रथम
काही विशेष वाटले नाही.

गुरुजी दुरुन सारे पहात होते.

तिरस्काराच्या भावना दूर टाकून गोडबोले नानासाहेबांबद्दल
कौतुकाने भारले गेले आहेत हे त्यांनी ओळखले.

गोडबोल्यांच्यापेक्षा ते शहाणे होते. गोडबोल्यांना जे शान
आतां झाले होते ते त्यांना त्यापूर्वीच होते.

गुरुजी असे गोडबोल्यांकडे पहात असतांनाच त्यांना दिसले.

नानासाहेबांच्या त्या मोठ्या तजबिरीसमोर उभे असलेले गोड-
बोले आतां आपल्या हाताची अंजुली बांधू लागले.

आता गोडबोल्यांच्या डोळ्यातले नानासाहेबांच्या बद्दलचे
कौतुक पृथ्वीवरल्या पहिल्या प्रलयांत स्निग्ध झाल्यामुळे ध्रुवविंदूपासून
ढळलेल्या, विरघळलेल्या बर्फा सारखे गालावरून वाहू लागले.

त्या कौतुकाश्रुंचा हार नानासाहेबांच्या कंठात घालीत अस-
तांना गोडबोल्यांचा गळा गदगदून गेला.

काही वेळानें कुणाला कळतील न कळतील अशा बेंताने
आपली आसवे रुमानें पुसत ते इतर विद्यार्थ्यांत मिसळून त्या
इमारती बाहेर पडले.

कांही वेळ गेला.

आणि इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांना घेऊन भल्या सकाळी बाहेर
पडलेली ती मोटार पुन्हा कॉलेजच्या दिशेने घाऊ लागली.

गुरुर्जीन्ना निरोप घेऊन आणि वंदन करून सारे विद्यार्थी आपापल्या घराकडे वळले.

गोडघोलेही आपल्या रस्त्याला लागले.

♦

♦

♦

♦

आता भोंवतालच्या परिस्थितीचा तें निराळ्या रीतीने विचार करू लागले होते.

नानासाहेबांच्या चरित्राने त्यांना अनेक गोष्टी शिकविल्या होत्या.

देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही देशांत अनेक गोष्टीतून समाधान लाभत नाही याच्या जाणिवेने पूर्वी ते निराश होत.

...आज तसे ते निराश होत नव्हते.

तुरुंग फोडून बाहेर पडलेल्या कैद्यांचे बेड्यांचे हातावरले वळ कांही एक दोन दिवसात नाहीसे होत नाहींत.

दास्याच्या शृंखला तुटल्या.....जे बोंबे कधी अंगावर राज्यकर्त्यांनी पेलूच दिले नव्हते ते अनुभव नसलेल्यांच्या अंगावर येऊन पडले.

जे स्वातंत्र्यासाठी लढले आणि लढता लढता उरले त्यांनाच तलवारी टाकून कलमदान जवळ करावे लागले.

पण सारे रंग.....भोंवतालचे सारे रंग निळे काळे असले तरी कपाळाला हात लाऊन बसण्याचे कांही कारण नाही.

अशा वेळी नानासाहेब असते तर ! तर ते केवढ्या आशेने कामाला लागले असते.....

♦

♦

♦

अमावास्येच्या अंधारात ज्यांनी व्यक्तिगत हेवेंदावे मुठीत धरून मार्तीत मिसळून टाकले आणि साऱ्या महाराष्ट्राला उजेड पोंचविणाऱ्या बारा नेदादीपाची प्रतिस्थापना केली त्या नानासाहेबांना आजचे १९५१ साल किती आशादायक वाटले असते.....

अशा वेळीं नानासाहेबांनी व्यक्तिविषयक, जातिविषयक धर्म-
तत्त्वांना विकाश्या वेशिपालिकडे बावळू दिलें नसते.

भावांनी भांडावयाचें असतें ते घर साभाळावयासाठी ! घराची
राख वाढून ध्यावयासाठी जी भावंडे भाडणें करतात ती दोन पायावरली
माणसें नव्हेत. आणि आज आपण कुणासाठी भाडतो आहोत ?
कुणाशी भाडतो आहोत ? कशाकरिता भाडत आहोत..... !

◆ ◆ ◆ ◆

नानासाहेब आज असते तर काळाच्या गतिमान रथाचे सारख्य
त्यांनी पत्करिले असते.

जुने जग आता विरघळले आहे. जुने जग आतां वूर झालें आहे.
इतिहासाची पुनरावृत्ति कालपर्यंत झाली असेल तर होवो.....

परंतु आतां 'धर्म-संग्राम' होणार नाहीत. जगाच्या नकाशावरली
'हळद' आतां क्रांतीच्या 'कुंकवा'ने लाल करून टाकली आहेत.

समशेर ! भाला ! दख्खन ! हुजरात ! जरिपटका ! हे शब्द
ऐकून आता खचलेल्या कंबरा ताठ होत नाहीत.

नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर जग आतां कितीतरी प्रगत झालें आहे.

परंतु आजही कांहीं माणसें 'रामा'च्या राज्याकडे सुग्रीवाच्या
बुद्धीने पहात आहेत.

अंग ! अवंती, अमरावती, आधर, आर्यावर्त, इंद्रप्रस्थ,
कलिंगा, कायरूप, कुरू, कोशवी, कपिलवस्तु, कान्यकुब्ज, कुशनगर,
कोसल, गांधार, गौड, गुर्जर, चर्मण्वती, चेदी, चेर, चोल,
तक्षशिला, तोसाली, दक्षिण पथ, दंडकारण्य, घनवाटक,
नालंद, निषध, पल्लव, पांचाल, पांड्य, प्रतिष्ठान, पुरुषपूर, पाटलीपुत्र,
पायोष्णी, मगध, मरू, मत्स्य, मिथिला, वलभी वंग, विदेह,
वैशाली, वत्स, विदर्भ, वितस्ता, शरसेन, शतद्रू, श्रावस्ती,
शाकल, शाक्य, सौराष्ट्र, सरस्वती, हस्तिनापूर, या सान्या 'अफाटा'

वर लक्ष ठेवणाऱ्या रामचद्रापेक्षा नानासाहेबांच्या डोळ्यांची गस्त कांहीं 'अधिका' वर होती. त्यांना नेपोलियनच्या मायदेशाकडे पहावे लागले, त्यांना इंग्लंडकडेही पहावे लागले.

आणि आजच्या काळांत तर आपल्या जीवनाच्या वीजेला अक्षांशा रेखांशांच्या तारा जोडल्याशिवाय स्वरवलयें स्फुरत नाहीत.

आज आणि उद्या जगू इच्छिणाऱ्या माणसाला नानासाहेबांनी हाच संदेश दिला असता की 'समन्वय' करावयास शिक.

◆ ◆ ◆ ◆

संकटांचे ससेमिरे सतावत असतानाच 'साधुसंत आणि सत्कवि' 'आकाशवाण्या'चा अर्थ विश्वाळा उलगडून सांगून अवतार समाप्ती करितात.

'आलल्यो भोगाशी सादर असावयाचे आणि देवावर भार टाकावयाचे' विचार अ पुर टाकले पाहिजेत.

जातिवंत लोककविनी 'उद्या'ला उजाळावयाचे असेल तर गोपाळ शाहीरासारखे व्हावयास हवे. तसे ते झाले तर... !

आणि ते होणार असतील तर त्यांना 'फिरकीचा तांब्या' ही डोक्यावर घेण्याइतकी शक्ती नसताना गिरीश म्हणऊन घेणाऱ्यांच्या वाटेने जाऊन चालणार नाही.

टीकेचा लाव्हा त्याला प्यावा लागेल; जीवन त्याला 'भुकेकडे' गहाण ठेवावे लागेल. आपल्या टाकाला त्याला भगत्सिंगाच्या हातातील पेटलेल्या पिस्तुलाला खर्च झालेल्या पोलादापासून तयार केलेले 'निफ' जोडावे लागेल.

आजच्या जगात त्याच्या डोळ्यादेखत त्याचा गौरव झालेला त्याला दिसणार नाही. स्वतःचा गाजावाजा जे करीत नाहीत ते आज अज्ञानांत रहातात आणि जे स्वतः 'अहोरूपम अहोध्वनी' कां काय म्हणतात ते करीत रहातात; त्या 'मामुर्ती'ची नावे आज महशूर झालेली आढळतात.

परंतु ' गोपाळ ' शाहीर आज असता तर त्याने इथे लौकिक मिळत नाही म्हणून ' पारलौकिका'ला सोडले नसते

आणि आज नानासाहेब असते तर सवंग पुढारीपणाच्याहि ते पाठीमार्गे लागले नसते.

गोडबोल्यांना हे आता कळू लागले. नानासाहेबांच्या आयु-
ष्याचा सर्व चित्रपट त्यांच्या डोळ्यासमोरून धावत गेल्यानंतर....

निराशा त्यांच्या डोळ्यावरून आणि चित्तावरून दहा कदम दूर पळाली. अतृप्तीच्या पथावरूनच खऱ्या कर्मवीराला चालवे लागते.

ज्याला शेवट नाही अशा शिखराला ओलांडावयाची इर्षा बांधूनच त्याला पुढे आणि पुढे चालावे लागते.

पुढे आणि पुढे.....

पुढे आणि पुढे.....

✦ ✦ ✦

नानासाहेब आज असते तर आजच्या गोपाळ शाहीराच्या कानाशी ते काही कुजबुजले असते आणि मग गोपाळ शाहीराने आपल्या डफावर थाप मारली असती...

जाती बाबा दोन

जगांतील जाती बाबा दोन ॥ धृ ॥

✦ ✦ ✦ ✦

एक आहे ढेरपोट्या

कीर्दी लिहितो खोट्या

लक्ष्मीचंद

पितो दहा दुधाच्या लोट्या
दुसऱ्याला तृषा तोडिते
आतडे त्याचे भूक खर्वडते

कामकरी
शेतकरी

मृत्यू करितो रोज त्याला 'फोन' ॥ धृ ॥

--०--

